

POTUNGAUE TAKIMAMATA

PALANI NGAUE & PATISETI

2025/26 - 2027/28
FINAL

Fakahokohoko

Hokohoko ‘o e ngaahi Tēpile.....	iii
Hokohoko ‘o e Ngaahi Fakatātā.....	iii
Tēpile ‘o e Ngaahi Fakanounou	iv
Talamu‘aki mei he ‘Eiki Ministā	v
Popoaki mei he ‘Ofisa Pule Ngāue	vi
1 Palani Ngāue Fakalukufua ‘a e Potungāue Takimamata.....	1
1.1 Tu‘utu‘uni Ngāue mo e Ngaahi Kupu Fekau‘aki.....	1
1.1.1 Ngaahi Tu‘utu‘uni Ngāue	1
1.2 Halafononga ‘o e Potungāue Takimamata.....	2
Visone	2
Misiona	2
Ngaahi tefito‘i tui	2
1.3 Ngaahi Kupu Fekau‘aki	2
1.4 Mape ‘o e Ngaahi Ola	5
1.5 Fa‘unga Palani Langa Fakalakalaka ‘a Tonga II (TSDF II)/Palani Fakamamanilahi (SDGs).....	7
1.5.1 TSDF II/SDG Visone, Ola Fakafonua & Ngaahi Taumu‘a Ngaue ‘a e Potungaue Takimamata.....	7
1.5.2 Ngaahi ‘Asenita Mahu‘inga ‘a e Pule‘anga, Ngaahi Palani mo e Ngaahi Fonua Kaunga‘api mo e Ngaahi Taumu‘a Ngaue ‘a e Potungaue Takimamata.....	11
2. To‘o Konga Lalahi – Ngaahi Fatongia ‘o e Potungaue.....	17
2.1 Ngaahi Polokalama, Ngaahi Taumu‘a Ngaue, Ngaahi Va‘a Ngaue tefito.....	17
2.2 Fa‘unga Fakahoko Fatongia (Patiseti) (Polokalama, Polokalama iiki, Ngaahi Ngaue).....	22
2.3 Fa‘unga ngaue ‘o e Potungaue Takimamata	23
2.4 To‘o konga lalahi ‘o e ngaahi liliu tefito ‘oku fokotu‘u atu ‘e he Potungaue	24
2.5 Pa‘anga Tokoni mei Muli ki he Ngaahi Poloseki	34
2.6 Fokotu‘utu‘u Ngaue Fo‘ou.....	36
3. Patiseti mo e Kau Ngaue.....	53
3.1 Polokalama 1: Tataki mo e Pule‘i e Ngaue	54
3.1.1 Polokalama 1 Lahi ‘o e Liliu.....	54
3.1.2 Polokalama 1 Pa‘anga Fakalotofonua: Patiseti mo e Kaungaue.....	57
3.1.3 Polokalama 1 Ngaahi Taumu‘a Ngaue mo e Ngaahi Ngaue	58
3.2 Polokalama 2: Langafakalakalaka ‘o e Takimamata ‘I Tonga.....	60
3.2.1 Polokalama 2 Lahi ‘o e Liliu.....	60
3.2.2 Polokalama 2 Pa‘anga Fakalotofonua: Patiseti mo e Kaungaue.....	62
3.2.3 Polokalama 2 Ngaahi Taumu‘a Ngaue mo e Ngaahi Ngaue	62

3.3 Polokalama 3: Angafakafonua mo e Talatukufakaholo	64
3.3.1 Polokalama 3 Lahi ‘o e Liliu.....	64
3.3.2 Polokalama 3 Pa’anga Fakaloto fonua: Patiseti mo e Kaungaue.....	65
3.3.3 Polokalama 3 Ngaahi Taumu’a Ngaue mo e Ngaahi Ngaue.....	66
3.4 Polokalama 4: Ma’umafai ki he Takimamata Tonga	67
3.4.1 Polokalama 4 Lahi ‘o e Liliu	67
3.4.2 Polokalama 4 Pa’anga Fakaloto fonua: Patiseti mo e Kaungaue	67
3.4.3 Polokalama 4 Ngaahi Taumu’a Ngaue	68
Fakalahi 1: Fa’unga fakangaue ‘I he Va’a Ngaue takitaha	70

Hokohoko ‘o e ngaahi Tēpile

Tepile 1: Ngaahi Aleapau mo e Ngaahi Konivesio mo e ngaahi kautaha he fonua kaunga’api mo e ngaahi kautaha fakamamanilahi	1
Tepile 2: Potungāue Takimamata Ngaahi Kupu Felāve’i mo honau Ngaahi Vā mo e Potungāue	4
Tepile 3: Ngaahi Taumu’a Fakamamani lahi, Ngaahi Taketi, Me’afua ngaue ‘oku felave’i tonu mo e Ngaahi Ngaue ‘a e Potungaue Takimamata moe Folau’eva	9
Tepile 4: Ngaahi Ngaue ‘a e Potungaue Takimamata ki he ‘Asenita 7	11
Tepile 5: Ngaahi Ngaue ‘a e Potungaue Takimamata ki he ‘Asenita 9	13
Tepile 6: Tokoni ‘a e Potungaue Takimamata ki he ngaahi palani ngaue ma’olunga ange	14
Tepile 7: Ngaahi Polokalama, Ngaahi Taumu’a Ngaue, mo e Ngaahi Va’a Ngaue Tefito ‘a e Potungaue Takimamata.....	18
Tepile 8: Ngaahi kole Pa’anga Tokoni mei muli pea mo e Ngaahi tokoni fakapa’anga kuo lava ‘o ma’u mai	34
Tepile 9: Ngaahi Fokotu’utu’u Ngaue Fo’ou ‘a e Potungaue Takimamata	36
Tepile 10: Pa’anga Fakaloto fonua mo e Pa’anga Tokoni ‘I he Fakafa’ahinga (pa’anga & koloa tokoni)	53
Tepile 11: Vahenga ‘o e Kau Ngaue ‘I he Pa’anga Fakaloto fonua ‘I hono fakakulupu	53
Tepile 12: Fiema’u kaungaue ‘Ofisi ‘o e Minista	54
Tepile 13: Fiema’u kaungaue ‘ofisi ‘a e ‘Ofisa Pule Ngaue	54
Tepile 14: Fiema’u kaungaue Va’a Faitokonia e Fakahoko fatongia ‘a e Potungaue.....	57
Tepile 15: Ngaahi Taumu’a Ngaue mo e Ngaahi Ngaue ‘Ofisi ‘o e Minisita	58
Tepile 16: Ngaahi Taumu’a Ngaue mo e Ngaahi Ngaue ‘Ofisi ‘o e ‘Ofisa Pule Ngaue	59
Tepile 17: Ngaahi Taumu’a Ngaue mo e Ngaahi Ngaue Va’a Faitokonia e Fakahoko fatongia ‘a e Potungaue	59
Tepile 18: Fiema’u kaungaue Va’a Fakaivia ‘o e Ngaahi Pisinisi Takimamata	61
Tepile 19: Fiema’u kaungaue Va’a Langa Fakalakalaka ‘o e Ngaahi Feitu’u fakatakimamata	61
Tepile 20: Ngaahi Taumu’a Ngaue mo e Ngaahi ngaue ‘a e Va’a Fakaivia ‘o e Ngaahi Pisinisi Takimamata.....	62
Tepile 21: Ngaahi Taumu’a Ngaue mo e Ngaahi Ngaue ‘a e Va’a Langa Fakalakalaka ‘o e Ngaahi Feitu’u fakatakimamata.....	63
Tepile 22: Fiema’u kaungaue Va’a Angafakafonua mo e Talatukufakaholo	65
Tepile 23: Ngaahi Taumu’a Ngaue mo e Ngaahi Ngaue Angafakafonua mo e Talatukufakaholo	66
Tepile 24: Ngaahi Taumu’a Ngaue mo e Ngaahi Ngaue Ma’u Mafai ki he Takimamata (TTA)	68

Hokohoko ‘o e Ngaahi Fakatātā

Fakatātā 1: Ngaahi Ola Ngaue Potungaue Takimamata.....	6
Fakatātā 2: Fa’unga (Patiseti) ‘o e Potungaue Takimamata	22
Fakatātā 3: Fa’unga Ngaue ‘o e Potungaue Takimamata	23

Tēpile ‘o e Ngaahi Fakanounou

Ngaahi Fakanounou	‘UHINGA
AGO	‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale
AIO	Tokoni ‘Ofisa Fakamatala
AS	Tokoni Sekelitali
ATO	Tokoni ‘Ofisa Takimamata
CEO	‘Ofisa Pule Ngaue
CHD	Va’a Angafakafonua mo e Talatukufakaholo
CITIE	Faka’ali’ali Fakavaha’apule’anga ‘o e Takimamata, Siaina
CITM	Fefononga’aki Fakavaha’apule’anga, Siaina
CNTA	Kautaha takimamata fakamamani lahi ‘a Siaina
DDD	Va’a Langa Fakalalakala ‘o e Ngaahi Feitu’u fakatakimamata
DEMA	Faka’ali’ali naunau uku moe kautaha fakamaketiki
GPA	‘Asenita Mahu’inga ‘a e Pule’anga
HTHH	Hunga-Tonga Hunga-Ha’apai
IED	Va’a Fakaivia ‘o e Ngaahi Pisinisi Takimamata
ITB Asia	Fakafetongi Takimamata Fakavaha’apule’anga, ‘Esia
ITB Berlin	Fakafetongi Takimamata Fakavaha’apule’anga, Pelini
KPIs	Ngaahi Me’afua Tefito ki he Fakahoko Ngāue
MEIDECC	Potungāue ki he Fakamatala ‘Ea, ‘Atakai, Fakamatala, Tokanga’i ‘o e Fakatamaki, Ma’u’anga Ivi, Feliuliuaki ‘o e ‘Ea mo e Fetu’utaki
MFA	Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli
MLNR	Potungāue ki he Kelekele mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula
MOH	Potungāue Mo’ui
MOT	Potungāue Takimamata
MTED	Potungāue Fefakatau’aki mo e Fakalalakala Faka’ekonomika
OIC	‘Ofisa Pule
O/O	Ola Fokotu’utu’u Ngaue
PATA	Kautaha folau ‘a e ‘Esia Pasifika
SDGs	Ngaahi Taumu’a Fakamamani lahi
SPTE	Fakafetongi Takimamata ‘I he Pasifiki
SPTO	Kautaha Takimamata ‘o e Pasifiki Saute
SSD	Va’a Faitokonia e Fakahoko fatongia ‘a e Potungāue
STO	‘Ofisa Takimamata Ma’olunga
TSDFII	Fa’unga Palani Langa Fakalalakala ‘a Tonga II
TTA	Ma’umafai ki he Takimamata Tonga
TO	‘Ofisa Takimamata
UNESCO	Ngaahi sino ngaue ki he Ako, Saienisi mo e Angafakafonua
UNWTO	Kautaha Takimamata Fakamamanilahi
WW	Mamata Tofua’a

Talamu'aki mei he 'Eiki Ministā

'Oku ou fiefia ke fakahoko atu 'eku palani fakata'u 'e tolu ki he vaha'ataimi 2025/26 – 2027/28 ki he ngaue 'a e Potungaue 'oku ne fatongia 'aki hono fakatupulaki 'o e takimamata 'i he fonua. Ko e visone 'a e Pule'anga ki he takimamata ke tupulaki 'a e sekitoa pea toe takimu'a hono 'ahia he folau'eve'eva 'I he Pasifiki 'oku ne faka'ai'ai 'a e tu'uloa mo ta'eue'ia 'a e Takimamata pea mo e fakatupulaki 'a e 'ekonomika 'a Tonga 'I he lahiange hono fakaivia 'a e ngaahi kupu fekau'aki mo e kautaha Takimamata fakaloto fonua mo e fakatu'apule'anga. Ko 'emau misiona ke poupou'i, fakatupulaki, mo fakakau, 'a e tu'uloa 'o e takimamata 'i he fengaue'aki mo e ngaahi kupu fekau'aki fakaloto fonua mo fakatu'apule'anga. 'Oku fakamatala'i fakanounou 'e he palani ko 'eni 'a e founa 'oku fakataumu'a ki ai 'a e ngaue 'a e Takimamata ke fakalelei'i 'ene ngaahi ngaue mo fakamalohia 'a e ngaahi ngaue mahu'inga 'oku ne malava ke fakahoko. Ko e sekitoa Takimamata 'oku vahevahe ia ki ha ngaahi sekitoa kehekehe 'o kau ai kautaha vakapuna, fefolau'aki, fefononga'aki 'I 'oseni mo loto fonua, falenofo totongi, falekai, ngaahi katoanga faka'ali'ali mo e ngaue fakamea'a. Ko e faingamalie ki hono toe vakai'i 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi sekitoa ko 'eni 'I he ta'u kotoa 'oku fakafotunga mai ia 'I he katoanga Heilala, faka'ali'ali ngoue, toutai, takimamata mo e fefakatau'aki 'i Tonga mo muli, polokalama fakamatamatalelei fakaloto fonua ke takiekina 'a e ma'a 'i Tonga 'o fakafou 'i hono fakatupulaki 'o e ngaahi langa fakalakalaka, polokalama 'a'ahi kolo, katoanga lova 'iote mo e ngaahi katoanga kehe pe 'oku fekau'aki mo e takimamata. Ko 'eku taumu'a ngaue ke fakapapau'l 'a e tu'uloa mo e tupulaki 'a e sekitoa Takimamata pea ke hokohoko atu ai pe 'ene fakatupulaki 'etau 'ekonomika mo e koloa fakaloto fonua. Ko e ola lelei 'o e fakalakalaka 'o e Takimamata 'e makatu'unga ia mei he ngaue fakataha 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'o tatau pe sekitoa taautaha mo e komuiniti pea 'e fakapapau'l 'e he Potungaue 'oku hoko 'a e fepotalanoa'aki mo e ngaue fakataha ko e pou tuliki 'I he taimi 'oku fakahoko ai 'a e palani. 'I he ta'u ni, 'oku ou fiema'u 'a e Potungaue kenau fakahoko ha ngaahi ngaue lahi ange ki hono fakatupulaki 'o e fakalakalaka 'a e Takimamata 'o takiekina ai 'ae 'inivesitoa muli fakatululaki 'o e ngaahi fale nofo'anga, fakaivia 'a e ngaahi pisinisi fakatakimamata fakaloto fonua 'o fakafou 'I hono fakaivia 'e nau pisinisi mo malava ke tokanga'l lelei 'a e tokolahi 'o e kau folau'eve'eva 'oku nau 'ahia hotau fonua. Ko e palani fakamuimui na'e malava ke ne fokotu'u ha fakava'e malohi 'aia 'oku hoko atu ai hono langa 'o e palani fakafekau'aki ko eni ke fenapasi mo e palani langa fakalakalaka 'o Tonga II (2015 – 2025) mo e palani mape folau 'a e Takimamata ki he 2025-2030.

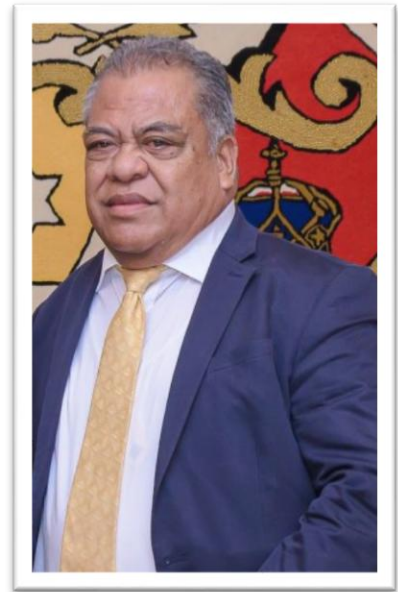
'Oku ou fakamalo atu kiate kimoutolu kotoa ngaahi kupu fekau'aki, kau ngaue 'a e Potungaue Takimamata, ngaahi hoa ngaue fakalakalaka ki homou ngaahi tokoni mo e poupou 'oku ou 'amanaki 'e hokohoko atu 'etau fengaue'aki vaofi mo kimoutolu ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a 'oku fokotu'u 'I he palani ko eni.

Faka'apa'apa atu

Hon. Mo'ale Finau

Minisita ki he Potungaue Takimamata moe Folau'eve'eva

Popoaki mei he ‘Ofisa Pule Ngāue

Ko e Takimamata ko e pisinisi ia ‘a e tokotaha kotoa pea ‘oku ne ui ke poupou mo kau fakataha ‘a e Tonga kotoa mo tu‘apule‘anga (ngaahi pisinisi, kau Tonga nofo ‘i tu‘apule‘anga, ngaahi komuiniti fakaloto fonua, mo e ngaahi hoa ngaue fakalakalaka) ke nau ngaue fakataha ke fakapapau ‘i ‘a e ngaahi faka‘amu mo e taumu‘a ke fakalakalaka mo tu‘uloa ‘a e Takimamata. Ko e taumu‘a taupotu taha ke a‘u mai ‘a e ngaahi lelei ‘o e Takimamata kiate kitautolu hono kotoa. Ko e palani ko eni ‘oku kau kiai ‘a e vaha‘a taimi 2025/2026 – 2027/2028. Ko e tefito ‘i palani eni ‘a e Potungaue ‘oku ne fakamatala ‘i ‘emau ngaahi taumu‘a mo e founa ngaue ki mu‘a. ‘Ikai ngata ai ka ‘oku lolotonga ngaue ‘a e Potungaue ki hono fa‘u ‘a e palani ki he sekitoa Takimamata 2025-2030. ‘Oku fakatefito ‘a e palani ko ‘eni ‘i he taimi nounou ki he vaha‘a taimi ‘i he ta‘u ‘e nima ka hoko pea

mo hono fakahoko ‘o e ngaahi founa ‘aonga mo fokotu‘utu‘u ke langa hake ha sekitoa Takimamata ‘oku malohi mo tu‘uloa. ‘Oku hanga ‘e he visone ki he Takimamata ‘o fakalele ‘a e tupu faka‘ekonomika tu‘uloa ‘o Tonga ‘i he kaha‘u mo fakalelei ‘i ‘a e tu‘umalie ma‘a e kakai Tonga kotoa pe.

Ko e palani ko eni ‘e kei hokohoko atu pe ‘i hono fakahoko ‘o e ngaahi ngaue mahu‘inga ko ‘eni, ngaue fakamatamatalelei mo fakalakalaka ‘i e ngaahi matanga, langa fakalakalaka fakatakimamata, ngaahi ngaue fakatakimamata, fakaivia e ngaahi kautaha Takimamata, angafakafonua mo e talatukufakaholo. ‘Ikai ngata ai ‘e hokohoko atu pe ‘a e ngaue ki he ngaahi ngaue fokotu‘u fo‘ou ko eni ‘aia ko e (1) Katoanga Faiva Fakatonga, (2) Katoanga Mafana (koniseti hiva), (3) ‘Ekitiviti Fakamaketi, (4) Polokalama fakalakalaka ki he ngaahi komiuniti, (5) Uku, (6) Kautaha ‘lote pea mo e (7) polokalama ki hono fakatolonga hotau anga fakafonua mo e talatukufakaholo. Toe tanaki atu kiai mo hono tali ‘e he Kapineti ‘o ‘ene ‘afio ‘i he ‘aho 7 Fepueli 2025 ke fakafoki mai ‘a e Misiume Fakafonua mo e Holo Fakamanatu Kuini Salote na‘e ‘ave ki he Potungaue Ako mo e ako ngaue ki he Potungaue Takimamata. Te mau hoko atu hono monitoa ‘o e ngaue langa ‘o e misiume fo‘ou ‘i he ngaahi ta‘u ka hoko.

‘E tokoni ‘a e ngaahi lavame‘a ‘i ‘olunga ki he a‘usia ‘a e visone ‘a e pule‘anga ki ha fakalakalaka ‘i Tonga ‘oku ne poupou ‘i ha tu‘unga ma‘olunga ange ‘o e mo‘ui ma‘a e kakai kotoa pe ‘i he ta‘u ‘e tolu ka hoko pea pehe ki he ngaahi taumu‘a fakalakalaka tu‘uloa fika 8, 12 mo e 14 ‘a ia ‘oku fekau‘aki mo e takimamata mo e anga fakafonua ‘i he 2030.

‘E feinga ‘a e Potungaue ke ngaue‘aki ‘ene kau ngaue mo e ngaahi ma‘u‘anga tokoni fakapa‘anga ‘i ha founa lelei mo lelei ke a‘usia ‘etau ngaahi taumu‘a. ‘Oku mau fakamalo ki homau ngaahi hoa fakalakalaka fakavaha‘apule‘anga mo e ngaahi kautaha fakavahelahi ‘i he‘enau ngaahi ngaue mo e poupou ‘i he tokoni ki he fakalakalaka ‘o e Takimamata ‘i Tonga. ‘Oku ou fakamalo atu ki he‘eku kau ngaue ngaue malohi pea mo e tokotaha kotoa pe ‘e fakafalala lahi ki ai ‘enau tukupa mo e poupou ki hono fakahoko lelei ‘o e palani, ‘oku ou fakamalo atu ‘i ho‘omou mateaki mo e faivelenga pea ‘oku ou hanganaki atu ki he ta‘u ‘e tolu ‘o e ngaue malohi mo tukupa ma‘a hotau fonua – hotau kakai.

Ko hono faka‘osi, ‘oku ou fie fakamalo ki he ‘Eiki Minisita Mo‘ale Finau ‘i he hokohoko atu ‘ene tataki mo e poupou ki he fakatupulaki mo fakalelei ‘i ‘o e ngaahi tokoni ki he Takimamata pea ‘e kei hokohoko atu pe ‘etau ngaue vaofi ki hono fakahoko ‘o e palani ngaue ni.

Malo ‘aupito

Viliami Takau

‘Ofisa Pule Ngaue, Potungaue Takimamata moe Folau‘eve‘eva

1 Palani Ngāue Fakalukufua ‘a e Potungāue Takimamata

1.1 Tu‘utu‘uni Ngāue mo e Ngaahi Kupu Fekau‘aki

1.1.1 Ngaahi Tu‘utu‘uni Ngāue

1.1.1.1 Ngaahi Tefito‘i Lao

Ko e ngaahi fatongia ‘o e Potungāue ‘oku makatu‘unga ia ‘i he ngaahi tefito‘i lao ko eni:

- i. Lao ki he Ma‘umafai ki he Takimamata Tonga 2012;
- ii. Lao ki he Mamata mo e Kakau mo e Tofua‘a 2008: ‘Oku ne pule‘i fakalao ‘a e mamata tofua‘a pea mo e ngaahi ngāue fekau‘aki mo e kakau mo e tofua‘a ‘i he fonua ni;
- iii. Ngaahi Tu‘utu‘uni ki he Mamata mo e Kakau mo e Tofua‘a: Poupou ki hono fakahoko ‘o e Lao ki he Mamata mo e Kakau mo e Tofua‘a;
- iv. Tu‘utu‘uni fakafonua ki he Tukufakaholo mo e Angafakafonua;
- v. Lao ki he Kau Ngāue Fakapule‘anga;
- vi. Tu‘utu‘uni Ngāue ki he Kau Ngāue Fakapule‘anga;
- vii. Tu‘utu‘uni mo e Fakahinohino Ngāue ki he Kau Ngāue Fakapule‘anga;
- viii. Lao ki he Pule‘i ‘o e Pa‘anga ‘a e Pule‘anga mo hono ngaahi tu‘utu‘uni ngāue fakalao.

1.1.1.2 Ngaahi Tu‘utu‘uni mo e ngaahi Konivesio

- (i) Lao ki he Takimamata Tonga (*‘Oku lolotonga vakai‘i ‘e he PSDI ‘a e ongo sino (Potungāue Takimamata mo e Poate Ma‘u Mafai ki he Takimamata)*)
- (ii) Faka‘osi‘osi ‘o e ngaahi liliu ki he Ngaahi Tu‘utu‘uni ki he Mamata mo e Kakau mo e Tofua‘a 2013 ‘e he ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale (AGO) mo e tokanga ke fakama‘ala‘ala mo fakamālohia e tu‘unga, mafai ke tu‘utu‘unia mo e ngaahi founa ngāue ‘a e Potungāue Takimamata fekau‘aki mo e laiseni mo e tokangaekina fakalao ‘o e fakalele ‘o e pisinisi mamata tofua‘a ‘i Tonga;
- (iii) Ke toe fakamo‘ui e Lao ki he Angafakafonua ke tokoni ki he tu‘uloa hono pukepuke ‘o e ‘efinanga mahutafea ‘a e angafakafonua mo e talatukufakaholo ‘o Tonga;
- (iv) Fakamo‘oni aleapau ki he Konivesio ‘a e UNESCO: Malu‘I mo e talaki ‘o e Ngaahi Angafakafonua – ‘I hono Fakahaa‘I atu ‘I he ngaahi fotunga kehekehe;
- (v) Ngāue ke fakalelei‘i mo fa‘u ha Tefito‘i Lao ki hono pule‘i ‘a e uku ‘I ‘oseni ke ne faka‘ai‘ai ‘a hono fakalakalaka‘i e sekitoa ko ia;
- (vi) Ngāue ke fakalelei‘i mo fa‘u ha Lao ki he Ngaahi Ngāue Fakaivia mo paotoloaki ‘o e fakatupu pa‘anga mei he ngaahi pisinisi Takimamata.

Ko e ngaahi sino ngāue fakavaha‘a fonua mo fakatu‘apule‘anga ‘oku nau fekau‘aki mo e Potungāue Takimamata, pehe ki he ngaahi aleapau fakavaha‘apule‘anga mo e ngaahi Konivesio;

Tepile 1: Ngaahi Aleapau mo e Ngaahi Konivesio mo e ngaahi kautaha he fonua kaunga‘api mo e ngaahi kautaha fakamamanilahi

Ngaahi Sino fekau‘aki fakavaha‘a Fonua mo fakatu‘apule‘anga	Ngaahi Konivesio/Ngaahi Aleapau
Kautaha Takimamata ‘o e Pasifiki Saute (SPTO)	Konivesio ‘a e Ngaahi sino ngaue ki he Ako, Saienisi mo e Angafakafonua (UNESCO) 1972: Angafakafonua mo e Talatukufakaholo ‘a Mamani
Kautaha folau ‘a e ‘Esia Pasifika (PATA)	Konivesio ‘a e Ngaahi sino ngaue ki he Ako, Saienisi mo e Angafakafonua (UNESCO) 2003: Tauhimalu ‘o e angafakafonua mo e talatukufakaholo ‘oku ‘ikai haasino mai

Kei vakai'i e kau atu 'a Tonga ko e memipa 'o e Konivesio UNWTO	Konivesio 'a e Ngaahi sino ngaue ki he Ako, Saienisi mo e Angafakafonua (UNESCO) 2005: Ngaahi Angafakafonua 'o e ngaahi fonua kehekehe - 'oku kei fakahoko e ngāue ki ai
Kautaha takimamata fakamamani lahi 'a Siaina (CNTA)	Aleapau mo e CNTA
South Pacific Cruise Alliance (SPCA)	Kautaha vaka meili 'a e Pasifiki Saute

1.2 Halafononga 'o e Potungāue Takimamata

Visone

Ke hoko 'a e Takimamata 'i Tonga ni ko e taha'i makatu'unga ia 'o ha langa fakalakalaka faka'ekonomika 'e tu'ulua mo tolonga 'i he kaha'u, ke toe fakatupulaki 'a hotau angafakafonua mo hotau talatukufakaholo laulootaha, poupou'i ai mo e mo'uilelei, 'ataakai 'oku toe mahulu ange 'ene masani pea mahutafea foki ma'ae Tonga.

Misiona

Ke poupou'i, fakalakalaka'i mo fakakake 'a e ngāue fakatakimamata 'a ia 'oku fekaukau'aki, tu'ulua mo tolonga, makatu'unga he ngāue fakataha mo e ngaahi kupu felave'i fakalotofonua pehe foki mo kinautolu 'oku tokoni mei tu'apule'anga.

Ngaahi tefito'i tui

Ko e ngaahi tefito'i tui ki he fakalakalaka 'a e sekitoa takimamata 'oku to'o pe ia mei he visone 'i he Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga II (TSDF II) ki hono "*Paotoloaki 'a e Fakalakalaka 'o Tonga: Ke fakatupulekina hotau tofi'a*". Ko e tofi'a, ko e "*Otua mo Tonga*" 'oku mahu'inga lahi ke ho'ata mei he hingoa 'oku ngāue'i 'e he Takimamata 'o e Pule'anga Fakatu'i 'i he laumalie mo e hikitoi 'oku fakatohitapu 'i he fakalakalaka 'o e sifia fakafonua 'o e fakalaumalie, famili, ako, pule'anga, 'ilo fo'ou mo e ngaahi katoanga ma'alali 'o kau ki ai 'a e angafakafonua, ngaahi founda tukuatu 'o e fakamatala mo e fetu'utaki, pisinisi mo e tu'unga fakapa'anga. Ko e ngaahi tefito'i 'ulungaanga ni 'oku fakakau mai ia ki he ngaahi polokalama ngāue 'i he nima ngāue 'oku uho pea ha'i'aki 'a e ofa, angatonu, loto houna, anga fakatokilalo, ngāue ke tupu ai ha lelei makehe, tauhi vaa, ngāue fakataha, ngāue he taimi, faitotonu pea mo anga faka'apa'apa.

1.3 Ngaahi Kupu Fekau'aki

Ko e Takimamata kuo fokotu'u ia ko e sekitoa faka'ekonomika mahu'inga pea 'oku tokanga ai 'a e Pule'anga, fou 'i he Potungaue Takimamata ki he hokoatu hono fa'u 'o ha ngaahi tu'utu'uni ngaue 'oku ngaue'aki ma'u pe pea mo tokoni ki hono ngaue'l 'o e takimamata 'oku tupulekina ai e fakakau mai 'o e ngaahi kupu felalave'l pea mo tu'ulua foki. Ko e ngaahi fekaukau'aki 'a e takimamata mo e ngaahi tu'utu'uni ngaue kehe 'oku ta'efa'alaua, pea ko e ngaahi tu'utu'uni mei he ngaahi tu'utu'uni ngaue 'oku tokanga ki he ngaahi ngaue 'oku fakahoko lelei ma'u pe pea mo felalave'l 'a ia 'oku 'osi alaa anga ki ai 'a e Pule'anga. Koe'uhi 'oku hangee 'oku 'i he tu'unga lelei he taimi ni, 'oku taimi tonu pe ha ngaue atu ki ha ngaahi fokotu'utu'u ngaue ki he ta'u 'e tolu ko eni 'oku hoko mai. Neongo ko e siofi e ngaahi fokotu'utu'u ngaue ne fakahoko ia he felalave'l 'a e pule'anga fakalukufua, 'oku mahu'inga ke muimui pau hono ngaue'l pea taumu'a'aki pe ia ke ne fakatupulekina 'a e fengaue'aki fakataha 'a e ngaahi tu'utu'uni ngaue ke 'aonga ki he ngaahi fakahoko fatongia 'a e pule'anga pea mo e pule'anga/pisinisi taautaha 'i he takimamata. Ko e ngaahi kupu fekau'aki kehekehe 'a e sekitoa takimamata pea mo e tu'unga fakapa'anga 'ia kinua pe, 'oku fiema'u ai ke hoko 'a e Potungaue Takimamata ko e peletifoomu pau ke ne fakafetaulaki 'a e ngaahi fatongia ke fakahoko, tataki mei he kau fa'u tu'utu'uni ngaue 'oku nau 'i he ngaahi levolo ma'olunga taha 'i he takimamata mo hono ngaahi tu'utu'uni ngaue fekaukau'aki, 'o kau ki ai 'a e, fefononga'aki, 'ataakai, anga fakafonua, tu'unga fakapa'anga, ngaahi ngaue ki muli, ngaahi taukei, ma'utofi'a mo hono ngaue'aki, mo e ngaahi alaa me'a pehee pea mo ha tokanga taha ki he ngaahi

tu'utu'uni 'oku fa'u fakatatau ki he vakai ko ia ki he tu'u ki he kaha'u mama'o atu mo e lele loloa. 'I loto leva he fa'unga ko ia 'o hono to'oto'o mai 'a e ngaahi kupu fekau'aki, 'oku 'I ai 'a e tokanga makehe ki he Potungaue Takimamata ko e sino fa'u tu'utu'uni ngaue 'o kau ki ai 'a e:

- (i) Lelei ange 'a e mahino 'o e ngaahi felave'I 'oku 'ikai ala fakatatau, fengaue'aki 'o ma'u e ola lelei ange fakahoa ki ha ola 'i he takitaha ngaue 'iate ia pe, pea mo e fe'aonga'aki 'a e takimamata mo e ngaahi ngaue kehe 'oku 'I ai honau ngaahi tu'utu'uni ngaue pe 'o kinautolu;
- (ii) Fekumi ki hano fakahaa'I 'a e mahu'inga 'o e tu'unga fakapa'anga mei he takimamata ki he kau faitu'utu'uni 'I he ngaahi ngaue kehe 'oku 'I ai 'enau tu'utu'uni ngaue kae felave'I pe mo e takimamata; mo e
- (iii) Ngaue atu ki hono fakafehokotaki 'a e ngaahi ngaue'anga ke fokotu'u ha tu'utu'uni ngaue 'oku ngaue fakataha ki ha ola lelei ange mei he ngaue fakataautaha pe, 'I he ngaahi potungaue 'a e pule'anga 'I he ngaahi levolo kehekehe, pea ngaue vaofi mo e sekitoa taautaha.

Ko e tu'utu'uni ngaue sio fakalukufua ko eni ki he pule'anga 'oku ngaue'aki 'e he Potungaue 'oku fakatokanga'I ai 'a e mahu'inga ke malohi 'a e vaa ngaue 'a e pule'anga mo e ngaahi kautaha pea mo e sosaieti sivile 'I he talatalanoa ki he fa'u 'o ha ngaue, fakahoko 'o e ngaue kuo fa'u ko iaa, pea mo hono muimui'I 'o e ngaue kuo fakahoko. Koe'uhi ke 'aonga e ngaue, kuopau ke fokotu'utu'u 'e he Potungaue 'a e fekaukau'aki 'a e ngaahi sino ngaue kehekehe 'o kau ki ai 'a e sekitoa taautaha mo e sosaieti sivile pea mo toe lelei ange 'a e fetu'utaki ki he ngaahi levolo kehekehe pea mo e fekaukau'aki he levolo tatau 'I he ngaahi sino ngaue 'o e pule'anga 'oku felave'I mo e takimamata, pea ke muimui pau foki ki he ngaahi 'elemeniti 'o e pule lelei 'I he levolo fakafonua mo e ngaahi kulupu fakalotofonua. 'I he tu'unga ko ia, ko e palani ki he ta'u 'e tolu hoko mai, 'e 'I ai 'a e:

- i) 'UHINGA mahino ki he ngaahi tu'unga mo e ngaahi fatongia 'I he ngaahi levolo kehekehe 'o e pule'anga 'I he takimamata;
- ii) Fengaue'aki mo e ngaahi kautaha takimamata mo e sosaieti sivile 'I he hokohoko 'o e ngaahi founa faitu'utu'uni ki hono fa'u 'o e ngaahi tu'utu'uni ngaue;
- iii) Ohi mai 'o e ngaahi founa fengaue'aki ke ne 'omi 'a e ngaahi sino ngaue (hangee ko e ngaahi fokotu'utu'u ngaue fakatakimamata, ngaahi aleapau, ngaahi komiti ngaue fakataha, mo e ngaahi pisinisi takimamata), pea mo fakapapau'I 'oku nau ma'u 'a e ngaahi tokoni mo e naunau totonu ki hono fakahoko e ngaue pea mo hono muimui'I e ngaue ke lava 'o fakakakato. Ko e ngaahi tokoni ke fakalelei'I 'a e fakafehokotaki 'a e ngaahi tu'utu'uni ngaue 'oku ngaue ki he ngaahi levolo kehekehe te ne fakahoa'ata mai 'a e ivi malava 'o e ngaue'anga mo e kau ngaue, lao mo hono 'ataakai fakalao, pea mo e tu'unga 'o e takimamata felave'I tonu mo e Pule'anga Fakatu'I mo e ngaahi vahenga fonua. Ko e mahino ange 'a e ngaahi lao tefito, ngaahi taumu'a ngaue, tonu ange 'a e tataki 'o e ngaue pea poupu ki ai 'a e pule'anga 'o e 'aho te ne fa'u 'e ia 'a e makatu'unga malohi ki hono siofi 'o e ola 'o e ngaahi tu'utu'uni ngaue ko ia.

Ko e ngaahi potungaue 'a e pule'anga, ngaahi ngaue'anga, mo e ngaahi pisinisi he sekitoa taautaha 'a ia 'e hoko atu 'enau fengaue'aki 'I he hoangaue mo e Potungaue Takimamata ki hono fakahoko 'o e ngaahi Ola Fokotu'utu'u Ngaue (O/O) 'oku hulu'I mai 'I he TSDF II ko e: 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale, 'Omipatimeni, 'Ofisi Palemia, Potungaue Pa'anga, Komisoni 'a e kau ngaue fakapule'anga mo e Potungaue Sitetisitika [O/O 3.1]; Potungaue Ngaahi Ngaue ki muli (MFA)i, Potungaue Ngaahi ngaue fakalotofonua (MIA) mo e ngaahi pisinisi mei he sekitoa taautaha [O/O 1.2]; MFA, MIA, mo e ngaahi pisinisi mei he sekitoa taautaha (O/O 1.5); Potungaue Ako mo e Ako Ngaue (MET), MIA, Potungaue MEIDECC, ko e komiunitii, Sosaieti sivile (CSOs) mo e ngaahi siasi [O/O 2.1]; MIA, ngaahi siasi, ko e komiunitii, mo e CSO [O/O 2.2]; ko e 'Ofisi Palasi, MET, MIA, ko e ngaahi komiunitii Tonga, CSOs mo e ngaahi siasi [O/O 2.3]. Ko e fakaikiiki 'o e ngaahi Ola Fokotu'utu'u Ngaue 'oku haa ia 'I he Konga 1.5.1.

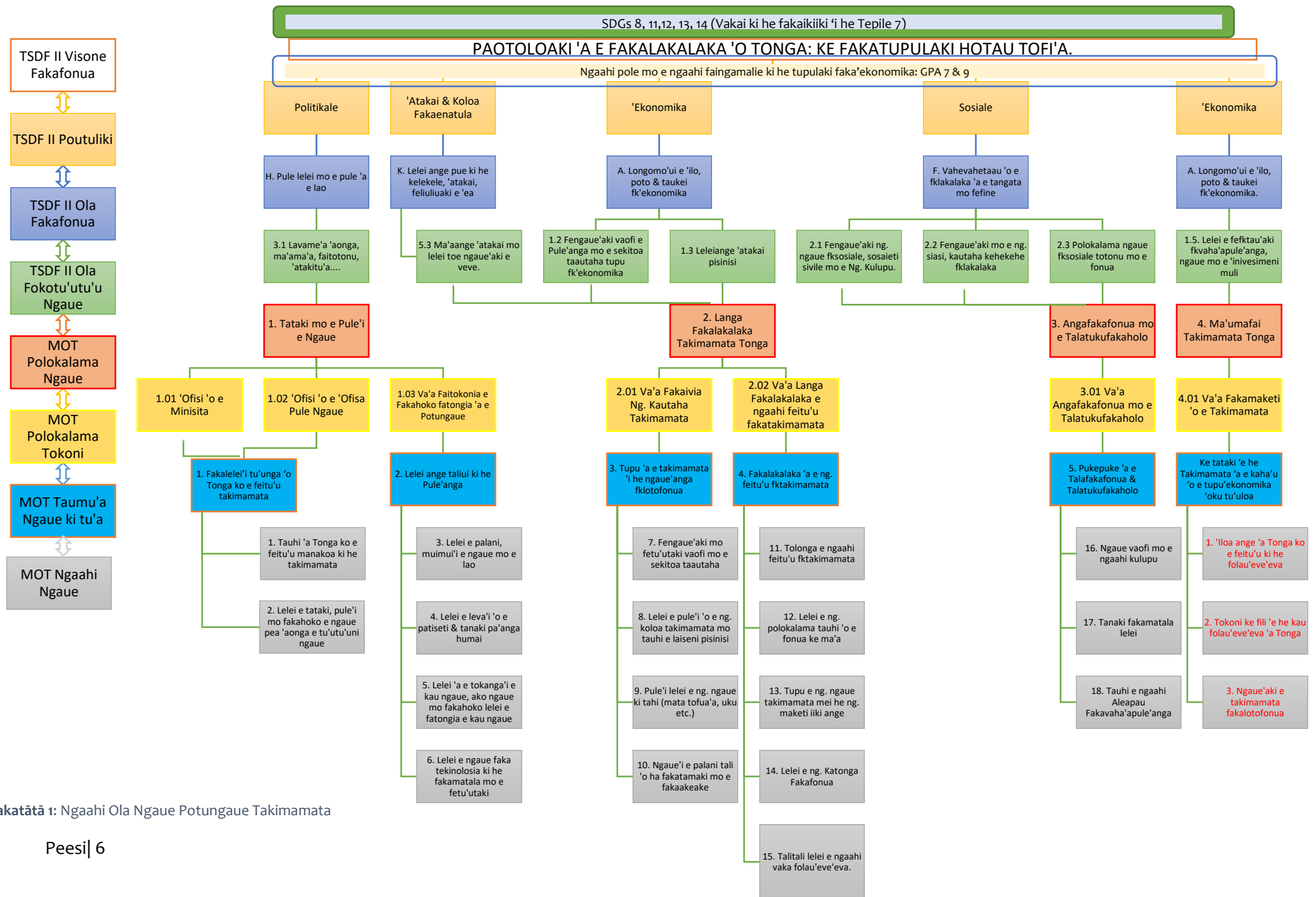
Tepile 2: Potungāue Takimamata Ngaahi Kupu Felāve’i mo honau Ngaahi Vā mo e Potungāue

Kupu fekau’aki	Kasitomā	Tokoni ngāue	Hoa ngāue	Sio Fakalukufua mo Sivi
Pule’anga				
Fakataha Tokoni ‘a ‘Ene ‘Afio			✓	✓
Fale Alea ‘o Tonga			✓	✓
Kapineti ‘a ‘Ene ‘Afio			✓	✓
‘Ofisi Palemia			✓	✓
‘Ofisi ‘Ateni Seniale			✓	✓
Potungāue Pa’anga			✓	✓
‘Ofisi Komisoni ‘a e Kau Ngāue Fakapule’anga			✓	✓
‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale			✓	✓
Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli (MFA)			✓	
Potungāue Ngoue, Me’akai mo e Vaota			✓	
Potungāue Toutai			✓	
‘Ofisi Sitetisitika			✓	
Potungāue ki he Kelekele mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula (MLNR)			✓	
Potungāue Mo’ui (MOH)			✓	
Potungāue ki he Fakamatala ‘Ea, ‘Atakai, Fakamatala, Tokanga’i ‘o e Fakatamaki, Ma’u’anga Ivi, Feliuliaki ‘o e ‘Ea mo e Fetu’utaki (MEIDECC)			✓	
Potungāue Tanaki Pa’anga Hū mai mo e Kasitomu			✓	
Potungāue Ako mo e Ako Ngāue			✓	
Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi			✓	
Potungāue Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonomika (MTED)			✓	
Ma’umafai Taulanga			✓	
Poate Ma’umafai ki he Takimamata Tonga			✓	
Sekitoa Tāutaha				
Ngaahi Pisinisi takimamata fekau’aki tonu	✓	✓	✓	
Ngaahi Pisinisi ‘oku pikinga ‘ikai fakahangatonu ki he takimamata	✓	✓	✓	
Ngaahi Sino ngāue ‘a e Takimamata ‘i Tongatapu, Vava’u, Ha’apai, ‘Eua	✓	✓	✓	
Semipā ‘o e Komeesi mo e ngaahi Kautaha ‘o Tonga	✓	✓	✓	
Ngaahi Kupu Felāve’i kehe				
Ngaahi Kominiuti	✓	✓	✓	
Ngaahi Kautaha ‘ikai fakapule’anga (Langafonua ‘a Fafine Tonga, To’utupu Fakafonua ‘a Tonga, Kautaha ‘a Fafine mo e Fanau palopalema)	✓	✓	✓	
Ngaahi Kautaha Ako Ngāue	✓	✓	✓	
Ngaahi Siasi	✓	✓	✓	
Kakai Tonga mo e Ngaahi Kominiuti	✓	✓	✓	
Ngaahi Hoa Ngāue, Siaina, Nu’usila, ‘Aositelelia, Siapani etc.			✓	
Kautaha fakafofonga fefolau’aki ki Muli			✓	
Kau Folau’eva’eva			✓	

Ngaahi Kupu Fakavaha'apule'anga mo e Ngaahi fonua kaunga'api, SPTO, PATA mo e ngaahi alaa kupu pehee.			✓	
---	--	--	---	--

1.4 Mape 'o e Ngaahi Ola

Hange ko ia 'oku haa atu 'i he Fakatātā 1, ko e mape ia 'o e ngaahi ola 'a e Potungāue 'a ia 'oku fokotu'u ke ne tataki 'a e palani 'a e Potungāue ki hono a'usia 'o e visone fakalukufua 'a e fonua, ola fakafonua mo e taumu'a ngāue 'a e Potungāue kuo fokotu'u mai 'i he Palani Fakalakalaka 'a Tonga II (TSDF II). 'Oku ne toe hulu'i mai 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Potungāue ke fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 'e tolu ka hoko mai.

Fakatātā 1: Ngaahi Ola Ngaue Potungaue Takimamata

1.5 Fa'unga Palani Langa Fakalalakala 'a Tonga II (TSDF II)/Palani Fakamamanilahi (SDGs)

1.5.1 TSDF II/SDG Visone, Ola Fakafonua & Ngaahi Taumu'a Ngaue 'a e Potungaue Takimamata

Ngaahi Ola mo e Taumu'a Fakalalakala Tu'uloa Fakamamani lahi mo e Takimamata

Ko e palani ko 'eni 'oku ne fakatokanga'i 'a e ngaahi taumu'a mo e taketi fakamamani lahi 'a ia kuopau ke tokonia 'e hotau Pule'anga 'o fakafou he fatongia ko ia 'o e Potungaue ni. Fakatatau ki he 'Asenita 2030 'a e Takimamata 'a Mamani 'a ia na'e fa'u 'e he UNWTO, 'oku ne fakamamafa'i mai ko e Takimamata 'oku malava ke ne tokoni 'I he ngaahi tapa kehekehe ki hono a'usia 'o e ngaahi taumu'a fakamamani lahi 'e 17 'a ia 'oku 'i he Palani Tu'uloa Fakamamani lahi. Kaekehe, ko e ngaahi taumu'a fakamamani lahi 'oku fakapatonu ki ai 'a e ngaahi fiema'u fakatakimamata 'oku kau ki ai 'a e Taumu'a fika 8, 11, 12, 13 moe 14. Ko e ngaahi Taumu'a leva 'eni;

Taumu'a Fakamamani lahi Fika 8: Faka'ai'ai 'a e fekaukau'aki mo e tu'uloa e tupu faka'ekonomika, ngaue'anga taau mo lahi ange hono ngaahi ola pea pehe ki ha ngaue'anga lelei ma'ae taha kotoa. **Taketi 8.9** " 'I he'ene a'u ki he 2030, fa'u mo ngaue'i ha ngaahi tu'utu'uni ke ne faka'ai'ai 'a e tu'uloa 'o e takimamata 'a ia tene lava ke fa'u ha ngaahi faingamalie ngaue pea ke ne tu'uaki 'a e ngaue fakafonua mo e ngaahi fua 'o e ngaue fakafonua".

Fakamatala nounou: Ko e palani ko 'eni 'oku ne tokangaekina 'a e mahu'inga 'o e fatongia ko ia ki he Angafakafonua mo e Talatukufakaholo, 'a ia 'oku fakasino mai ia 'aki hono fakamavahe'i 'a e kaveinga ko 'eni ko ha Polokalama makehe (Polokalama 3) mei he toenga 'o e ngaahi 'elia mahu'inga 'oku tokanga ki ai 'a e Potungaue. Tanaki atu ki ai, 'oku 'I ai mo e ngaahi ngaue fo'ou 'oku fokotu'u atu 'i he Polokalama 2 ('oku ki ai 'a e Va'a Fakaivia 'o e Ngaahi Kautaha Fakatakimamata (IED) pea mo e Va'a Langa Fakalalakala e ngaahi feitu'u fakatakimamata (DDD)) 'a ia 'e malava ke nau tokoni ki he fatongia 'a e Va'a Angafakafonua mo e Talatukufakaholo.

Taumu'a Fakamamani lahi Fika 11: Fakapapau'l 'a e ngaahi kolo nofo'anga fakakatoa 'e malu mo tu'uloa hono ngaahi langa fakalalakala.

Taketi 11. b 'o e Taumu'a 11, " 'I he'ene a'u ki he 2020, taimi tatau pe 'a e tupu ko ia 'a e ngaahi nofo'anga fakatakimamata mo e tupu 'o e ngaahi kolo te nau kei lava pe 'o muimui mo faipau ki he ngaahi tu'utu'uni mo e Fa'unga ngaue 'a e Sendai ki hono fakasi'isi'I e ngaahi tu'ulaveangofua ki he ngaahi fakatamaki 2015-2030, fekau'aki mo e Feliuliaki 'o e 'Ea mo e ngaahi Fakatamaki fakaenatula 'i he levolo kotoa".

Fakamatala nounou: Ko e Taketi 11.4 'oku fiema'u ke tokanga ki ai 'a e Va'a Angafakafonua mo e Talatukufakaholo pea 'oku kei fakahoko pe 'i hono fakatolonga 'o hotau ngaahi feitu'u tukufakaholo mo fakafonua. 'Ikai ngata ai, 'oku toe fiema'u ke tokanga e ngaahi Potungaue ki honau fatongia 'i he tokangaekina 'o e Feliuliaki 'a e 'ea mo e Matu'uekina 'o e Fakatamaki, ko ia ko e ngaue ni kuo vahe'i ki he Va'a Langa Fakalalakala 'o e ngaahi feitu'u fakatakimamata ke nau siofi 'a e ngaahi fiema'u ko 'eni (Va'a Langa Fakalalakala ki he ngaahi feitu'u fakatakimamata mo e Va'a Fakaivia 'o e Ngaahi Kautaha Fakatakimamata). Ko honau ngaahi fatongia leva ko hono fa'u 'a e ngaahi palani ngaue ke muimui pau ki ai 'a e kau ngaue 'a e potungaue pea pehe ki he Sekitoa Takimamata. 'Oku nau toe fakahoko foki mo e ngaahi polokalama fakaangaanga ki he taimi 'e to mai ai ha Fakatamaki fakaenatula, 'o fakahoko ia 'I he 'ofisi pe ma'ae kau ngaue mo e sekitoa takimamata. 'Oku makatu'unga pe 'eni 'I he tu'ulaveangofua 'a Tonga 'o ka to mai 'a e ngaahi faingata'a ko 'eni ki he fonua.

Taumu'a Fakamamani lahi Fika 12: Fakapapau'i e tu'uloa hono ngaue'aki mo hono ngaahi ha fa'ahinga koloa. Ke fakahoko 'eni, hange ko ia 'oku fokotu'u 'I he:

Taketi 12.b 'o e Taumu'a 12, 'oku mahu'inga ke "Fa'ufa'u mo ngaue'aki ha ngaahi me'a ngaue ke ne lava 'o muimui'i 'a e ngaahi ola 'o e fakalalakala tu'uloa ma'ae takimamata 'a ia te nau tokoni ki hono 'omai ha faingamalie ngaue pea mo e faka'ai'ai 'a e ngaahi ngaue fakafonua mo hono ola".

Fakamatala nounou: Ko e taha 'o e ngaahi fakalelei ki he palani ko 'eni ko e malava ke fakamahino lelei mai 'a e fatongia kuopau ke fakahoko 'ehe Potungaue ma'ae ngaahi kautaha fakatakimamata pea pehe ki he Peesil 7

ngaahi ngaue mo e matanga fakatakimamata ‘a Tonga ni. Koe Va’a fakaivia ‘o e ngaahi kautaha takimamata ko e taha ia ‘o e ngaahi polokalama tokoni ‘i he palani ko ‘eni ‘a ia ‘oku fakatefito hono fatongia ki hono fakalakalaka’i, muimui ofi mo fakapapau’i e faipau ki he ngaahi tu’utu’uni lolotonga felave’i mo e sekitoa Takimamata. ‘Oku toe fakamalohi’i mai foki ‘e he palani ko ‘eni ‘a e fiema’u ke pule’i lelei ‘a e ngaahi ngaue fakatakimamata kotoa pe he tahi hange ko e mamata tufoa’a, uku kasa mo e ngaahi ngaue pehe. ‘Oku palani foki ‘a e Potungaue ke ne toe siofi ‘a ‘ene ngaahi me’angaue lolotonga ke fakapapau’i ko e ngaahi founa ngaue ‘oku ne ngaue’aki ‘oku tu’uloa. ‘I he taimi tatau, ko hono pule’i ‘o e ngaue pisinisi fakatakimamata mo ‘ene ngaahi ngaue ‘oku nau kato’i ‘a e fiema’u ke fakalakalaka’i mo hono muimui ofi ‘o e sisitemi mo e ngaahi founa ke ne tokonia e a’usia ‘o e taketi ko ‘eni.

Taumu’a Fakamamani lahi Fika 13: Ke fakahoko leva ha ngaue ke tau’i ‘a e feliuliaki ‘a e ‘ea pea mo hono ngaahi nunu’a.

Taketi 13.1 Fakamalohia e matu’uekina mo ha ngaahi ivi ngaue ‘oku fe’unga tonu mo e ngaahi fakatamaki fakakalaimeta mo fakaenatula ‘i he ngaahi fonua kotoa pe.

Fakamatala nounou: Ko e ngaue eni ‘oku tokanga ki ai ‘a e Va’a Ngaue ki hono Fakaivia ‘a e ngaahi pisinisi takimamata koe’uhi ko e ngaahi uesia mei he ngaahi fakatamaki tupu mei he feliuliaki ‘o e ‘ea. ‘Oku fakahoko e feinga lahi ‘a e Potungaue Takimamata ke fokotu’u e ngaahi palani ke ne tokanga’i e ngaahi tu’ulaveangofua ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula koe’uhi ‘oku hokohoko ‘ene hoko mai ki hotau fonua ni.

Taumu’a Fakamamani lahi Fika 14: Malu’i mo ngaue lelei’aki ‘a e ‘oseni, tahi mo hono ngaahi koloa ki ha fakalakalaka ‘oku tu’uloa.

Taketi 14.7: “ ‘I he a’u ki he 2030 kuo malava ke lelei ange ‘a e ngaahi lelei faka’ekonomika ‘oku ma’u ‘ehe ngaahi fonua iiki langalanga hake pea pehe ki he ngaahi fonua masivesiva ange mei hono ngaue’aki ‘o e ngaahi koloa ‘o ‘oseni fakafou ‘i ha ngaahi founa pule’i tu’uloa ‘o e toutai, faama’i ‘o e me’amo’ui mei tahi mo e takimamata”.

Fakamatala nounou: Hange ko ia koe fatongia ‘o e Potungaue ki he taketi fakamamani lahi ne toki ‘osi hono fakamatala’i, ko e ngaahi ngaue kotoa pe ki tahi felave’i mo e takimamata ‘I Tonga ni, ‘e pule’i mo fakalele ia fakataha mo e Potungaue Toutai, Malini mo e ngaahi taulanga, ngaahi kautaha felave’i ‘ikai ke fakapule’anga mo e ngaahi komiuniti. ‘Oku ‘I ai e ‘amanaki ko e ngaahi fengaue’aki ko ‘eni ‘e tokoni ki hono teke ‘o hono ngaue lelei ‘aki ‘a e koloa ‘o ‘oseni pea ‘i he taimi tatau ke ne ‘omai ha ngaahi fakakaukau fo’ou ki honau ngaue’aki ‘a ia ‘e lava ai ke toe fakatupulekina ‘a e ngaahi faingamalie ngaue pea pehe ki he ngaahi ngaue faka’ai’i ‘o e tupulaki faka’ekonomika.

Ko e to’o kongalalahi ‘o e Ngaahi Taumu’a, Taketi mo e Me’afua Ngaue ‘oku ‘oatu ia ‘i he tēpile ko eni:

Tepile 3: Ngaahi Taumu'a Fakamamani lahi, Ngaahi Taketi, Me'afua ngaue 'oku felave'i tonu mo e Ngaahi Ngaue 'a e Potungaue Takimamata moe Folau'eve'eva

Ngaahi Taumu'a Fakamamani lahi	Taketi	Ngaahi Me'afua Ngaue	Va'a Ngaue Tefito
Taumu'a Fakamamani lahi Fika 8: Faka'ai'ai 'a e fekaukau'aki moe tu'ulua e tupu faka'ekonomika, ngaue'anga taau mo lahi ange hono ngaahi ola pea pehe ki ha ngaue'anga lelei ma'ae taha kotoa.	8.9 'I he'ene a'u ki he 2030, fa'u mo ngaue'i ha ngaahi tu'utu'uni ke ne faka'ai'ai 'a e tu'ulua 'o e takimamata 'aia tene lava ke fa'u ha ngaahi faingamalie ngaue pea ke ne tu'uaki 'a e ngaue fakafonua moe ngaahi fua 'o e ngaue fakafonua.	8.9.1 GDP felave'i tonu mo e Takimamata mei he GDP fakakatoa pea mo e peseti 'o 'ene tupu.	Va'a Angafonua moe Talatukufakaholo (CHD), Va'a Fakaivia ngaahi pisinisi Takimamata (IED), Va'a Langa Fakalakalaka ngaahi feitu'u fakatakimamata (DDD)
Taumu'a Fakamamani lahi Fika 11: Fakapapau'i 'a e ngaahi kolo nofo'anga fakakatoa 'e malu mo tu'ulua hono ngaahi langa fakalakalaka.	11.4 Fakamalahia e ngaahi feinga ke malu'i mo tauhimalu 'a e angafakafonua mo e talatukufakaholo 'a mamani.	11.4.1 Fakakatoa 'o e fakamole fakafo'i'ulu 'i he fakatolonga, malu'i mo tauhi 'o e ngaahi angafonua mo e ngaahi talafakafonua fakaenatula, mei he ma'u'anga pa'anga (pule'anga pe taautaha), mei he fa'ahinga 'o e talatukufakaholo (talafakafonua pe fakaenatula) pea mei he levolo (fakafonua, mo e fonua kaunga'api pea mo e fakavahe/fakavahenga)	Va'a Angafonua moe Talatukufakaholo (CHD)& Va'a Langa Fakalakalaka ngaahi feitu'u fakatakimamata(DDD)
	11.b 'I he'ene a'u ki he 2020, taimi tatau pe 'a e tupu ko ia 'a e ngaahi nofo'anga fakatakimamata mo e tupu 'oe ngaahi kolo te nau kei lava pe 'o muimui mo faipau ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue mo e Fa'unga ngaue 'a e Sendai ki hono fakasi'isi'I e ngaahi tu'ulaveangofua ki he ngaahi fakatamaki 2015-2030, fekau'aki mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea mo e ngaahi Fakatamaki fakaenatula.	11.b.1 Lahi 'o e ngaahi fonua 'oku nau ohi mo ngaue'i 'a e ngaahi founa ke holoki e tu'ulaveangofua ki he ngaahi fakatamaki fakatatau ki he Fa'unga ngaue 'a e Sendai ki hono fakasi'isi'I e ngaahi tu'ulaveangofua ki he ngaahi fakatamaki 2015-2030 11.b.2 Peseti 'o e pulu'anga fakalotofonua/fakavahenga 'oku ne ohi mo ngaue'i 'a e ngaahi founa ke holoki e tu'ulaveangofua ki he ngaahi fakatamaki fakatatau ki he palani pehee 'a e fonua	Va'a Fakaivia ngaahi pisinisi Takimamata (IED)(Palani ki hono Matatali mo e Fakaakeake 'a Tonga)
Taumu'a Fakamamani lahi Fika 12: Fakapapau'i e tu'ulua hono ngaue'aki mo hono ngaohi ha fa'ahinga koloa.	12.b Fa'ufa'u mo ngaue'aki ha ngaahi me'a ngaue ke ne lava 'o muimui'i 'a e ngaahi ola 'o e fakalakalaka tu'ulua ma'ae takimamata 'aia tenau tokoni ki hono 'omai ha faingamalie ngaue	12.b.1 Ngaue'i 'o e ngaahi founa ngaue tauhi tohi 'oku angamaheni ke muimui'i e ngaahi me'a faka'ekonomika mo faka'ataakai 'o hono fakatu'ulua 'o e takimamata	Va'a Langa Fakalakalaka ngaahi feitu'u fakatakimamata (DDD), Va'a Angafonua moe Talatukufakaholo (CHD),

	pea moe faka'ai'ai 'a e ngaahi ngaue fakafonua mo hono ola		Va'a Faitokonia e fakahokofatongia 'a e Potungaue (IED)
Taumu'a Fakamamani lahi Fika 13 Ke fakahoko leva ha ngaue ke tau'l 'a e feliuliuaki 'a e 'ea pea mo hono ngaahi nunu'a	13.1 Fakamalohia e matu'uekina mo ha ngaahi ivi ngaue 'oku fe'unga tonu mo e ngaahi fakatamaki fakakalaimeta mo fakaenatula 'i he ngaahi fonua kotoa pe.	13.1.1 Lahi 'o e ngaahi mo'ui kuo mole, ngaahi kakai kuo mole pea mo kinautolu 'oku uesia hangatonu 'e he ngaahi fakatamaki 'I he kakai 'o e fonua fakalukufua 100,000 kotoa pe 13.1.2 Lahi 'o e ngaahi fonua 'oku nau ohi mo fakahoko 'a e palani fakafonua ki hono holoki 'o e ngaahi tu'ulaveangofua ki he fakatamaki fakaenautla 'o fakatatau ki he Fa'unga ngaue 'a e Sendai ki hono fakasi'isi'I e ngaahi tu'ulaveangofua ki he ngaahi fakatamaki 2015-2030 13.1.3 Ko e peseti 'o e ngaahi vahenga fakapule'anga 'oku nau ohi mo fakahoko 'a e palani fakafonua ki hono holoki 'o e ngaahi tu'ulaveangofua ki he fakatamaki fakaenautla 'o fakatatau ki he palani fakafonua ki hono holoki 'o e ngaahi tu'ulaveangofua ki he fakatamaki fakaenautla	Va'a Fakaivia ngaahi pisinisi Takimamata (IED)
Taumu'a Fakamamani lahi Fika 14: Malu'i mo ngaue lelei'aki 'a e 'oseni, tahi mo hono ngaahi koloa ki ha fakalakalaka 'oku tu'uloa.	14.7 'I he a'u ki he 2030 kuo malava ke lelei ange 'a e ngaahi lelei faka'ekonomika 'oku ma'u 'ehe ngaahi fonua iiki langalanga hake pea pehe ki he ngaahi fonua masivesiva ange mei hono ngaue'aki 'o e ngaahi koloa 'o 'oseni fakafou 'i ha ngaahi founa pule'i tu'uloa 'o e toutai, faama'l 'o e me'amo'ui 'I tahi mo e takimamata.	14.7.1 Ngaahi toutai 'oku tu'uloa mei he GDP 'o e ngaahi fonua iiki 'oku kei langahake pea mo e ngaahi fonua 'oku fakalakalaka pe, pea mo e ngaahi fonua kotoa pe	Va'a Fakaivia ngaahi pisinisi Takimamata (IED), Va'a Langa Fakalakalaka ngaahi feitu'u fakatakimamata (DDD), Poate Ma'umafai ki he Takimamata (TTA)

Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga II (2015-2025)

Ko e Visone Fakafonua 'o e Pule'anga Tonga ko e *"Paotoloaki 'a e fakalakalaka 'o Tonga: Ke fakatupulaki hotau tofi'a."*

'Oku ngaue atu ma'upe 'a e Takimamata ki hono fatongia ki he Pule'anga Fakatu'i 'o Tonga, 'i he tafa'aki faka'ekonomika mo e fakasosiale. 'Oku toe tokanga foki ki he mo'ui lelei 'o hotau 'ataakai fakaenatula, mo fakapolitikale 'i he'ene Polokalama Tataki mo e Pule'i e Ngaue. 'I he'ene pehee, 'oku fakahoko hono ngaahi Peesil 10

fatongia 'i he malumalu 'o e Ngaahi Poutliki 'o e Ngaahi Ngaue'anga fakapolitikale, faka'ekonōmika, mo e fakasosiale, mo e Poutuliki Naunau ki he Fakahoko Ngaue 'o e 'Atakai pea mo e koloa fakaenatula.

'Oku felave'i 'a e ngaue 'a e Potungaue mo e: poutuliki 'o e Ngaahi ngāue'anga fakapolitikale 'i he Ola Fakafonua H: taliui ki he pule lelei mo fakamalohia e pule 'a e lao; potuliki 'o e Ngaahi ngāue'anga faka'ekonōmika, 'i he Ola Fakafonua A - longomo'ui e 'ilo, poto mo e taukei faka'ekonōmika; pou tuliki 'o e Ngaahi ngāue'anga fakasōsiale 'i he Ola Fakafonua F - fakaivia 'a e vahevahe taau 'o e fakalakalaka 'a e tangata mo fafine; mo e poutliki 'o e Naunau fakahoko Ngaue 'Atakai mo e koloa fakaenatula 'i he Ola Fakafonua K - lelei ange 'a hono pule'i 'o e kelekele mo e 'ataakai pea ke fakasi'isi'i e tu'ulaveangofua ki he feliuliaki 'o e 'ea.

'I he malumalu 'o e Ola Fakafonua takitaha, 'oku tokoni 'a e Potungaue ki hono ngaue'i 'o e Ola Fokotu'utu'u Ngaue 'e taha pe lahi hake. 'I he **Ola Fakafonua H**, ki he **Ola Fokotu'utu'u Ngaue 3.1**: Lahi ange lava me'a, 'aonga, ma'ama'a, faitotonu, 'ata ki tu'a mo tokonia 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'o fakatefito 'i he ngaahi taumu'a mahu'inga taha; ki he **Ola Fakafonua A**, 'i he **Ngaahi Ola Fokotu'utu'u Ngaue 1.2**: Vaofi ange 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e Sekitoa Taautaha ke upulekina 'a e tupu faka'ekonomika, **1.3**: Leleiang e 'a e 'ataakai fakahoko pisinisi, mo e **1.5** Lelei ange hono a'usia 'o e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga, ngaue mo e 'inivesime'i muli; ki he **Ola Fakafonua F**, 'i he **Ngaahi Ola Fokotu'utu'u Ngaue 2.1**: Fakalakalaka 'a e fengaue'aki mo e fepoupouaki 'a e ngaahi kautaha'ikai fakapule'anga mo e ngaahi kulupu fakakolo, **2.2**: Ngaue vaofi ange 'a e pule'anga, ngaahi siasi mo e ngaahi hoa ngaue kehe ki he fakalakalaka 'a e ngaahi komiuniti, mo e **2.3**: Fokotu'utu'u e ngaahi ngaue mo e polokalama faka sosiale mo e 'ulungaanga fakafonua totonu mo e fonu; ki he **Ola Fakafonua K**, **Ola Fokotu'utu'u Ngaue 5.2**: Ke to e ma'ama'a ange 'a e 'ataakai pea mo e fakalelei ki hono to e ngaue'aki 'a e veve.

1.5.2 Ngaahi 'Asenita Mahu'inga 'a e Pule'anga, Ngaahi Palani mo e Ngaahi Fonua Kaunga'api mo e Ngaahi Taumu'a Ngaue 'a e Potungaue Takimamata

Ngaahi 'Asenita Mahu'inga 'a e Pule'anga (GPA)

Mei he ngaahi 'asenita mahu'inga 'e hiva (9) kuo fokotu'u 'e he Pule'anga, 'oku fakahoko atu 'e he Potungaue Takimamata hono fatongia fakatatau ki he Ngaahi 'Asenita Mahu'inga 'a e Pule'anga (GPA) hono 7, 8 mo e 9, 'i he kaveinga "Ko e ngaahi pole pea mo e faingamalie ki hono paotoloaki 'o e tupulekina faka'ekonomika" 'oku haa atu ko eni:

GPA 7: Ke fokotu'u ha ngaahi faingamalie fefakatau'aki fakafou mai mei he 'uu felotoi fakafeitu'u pehe tu'apule'anga tautefito ki he ngoue, toutai, ngaue fakamea'a, takimamata kae'uma'a 'a hono faka'ai'ai 'o e fakatupukoloa pehe ki hono fakasi'isi'i 'a e ngaahi fakafe'atungia ki he fakalakalaka 'a e 'uu pisinisi taautaha kae'uma'a 'a hono holoki 'a e fakafalala 'i he koloa hu mai mei tu'apule'anga;

Tepile 4: Ngaahi Ngaue 'a e Potungaue Takimamata ki he 'Asenita 7

Ngaahi Taketi 'Asenita Mahu'inga 'a e Pule'anga	Taumu'a Ngaue	Va'a Ngaue	Hoa Ngaue
- Lahi e pa'anga tanaki mai pea mo e ngaahi faingamalie ngaue - Tokolahi ange 'a e kakai 'oku fakangaue' 'I he ngaue'anga takimamata - Vakai fakafonua ki he mateuteu ki he tokangaekina 'o e fakatamaki mo hono matu'uekina 'e he Ngaue'anga Fakatakimamata mo e kakai 'o e fonua - Fakalahi e ngaahi 'ekitiviti ki tahi hange ko e 'iote, uku, etc - Toe lelei ange e fengaue'aki mo e langahake 'o e ngaue'anga Takimamata	Lahi ange 'a e tupu 'a e takimamata 'I he ngaahi ngaue'anga fakalotofonua.	Va'a Fakaivia ngaahi pisinisi Takima mata (IED)	Potungāue ki he Fakamatala 'Ea, 'Atakai, Fakamatala, Tokanga'i 'o e Fakatamaki, Ma'u'anga Ivi, Feliuliaki 'o e 'Ea mo e

• Ke malu’l mo tauhi ke mo’ui fuoloa ange e ngaahi me’amo’ui ‘l tahi (Tofua’a) • Toe lelei ange ‘a e ako ngaue ki he kau ngaue ‘o e Ngaue’anga fakatakimamata, ngaahi komunitii fakalotofonua mo e kau ngaue ‘o e Potungaue • JNAP (Takimamata ‘oku Pau) - Ngaahi fakalakalaka fakatakimamata mo e ngaahi langa ngaue lalahi ‘oku ne matatali e ngaahi fakatamaki - Ko e palani matatali mo fakaakeake ki he mateuteu ki he ngaahi fakatamaki			Fetu’utaki (MEIDECC)
• Fakalakalaka ngaahi langa lalahi ‘o kaungatonu ki he tokanga’l e koloa (NIIP G4 i) Mala’ekula ii) Senita Fakafonua ‘a Tonga mo e ‘aamalu ki he mataafanga iii) Ko ha fale fo’ou ‘o e Takimamata (Vv); iv) Toe fakalelei’l ‘o e ngaahi naunau ki tahi Malina (Vv); v) Fakalelei’l ‘o e ‘elia ‘l mu’a he mataaganga Nuku’alofa – ‘ikai ke ‘l he NIIP he lolotonga ni) • Lelei ange e a’utonu he fefononga’aki mo e fetu’utaki ‘a e kau folau’eve’eva fakalotofonua pea ki tu’apule’anga foki • Polokalama tauhi ‘o Tonga ke masani he ‘elia ki kolo, Ngaahi feitu’u fakahisitolia, mo e fakalelei’l ‘o e ngaahi matanga • Lelei ange ‘a e hala ki he ngaahi matanga mo e ngaahi fale nofo’anga totongi ‘l he mataatahi	• Ke fakatupulekina ‘a e fakalakalaka ‘o e ngaahi feitu’u fakatakimamata, ‘i he tekemui atu ‘a e ngaahi founa ngaue mo e polokalama tauhi ‘o e fonua ke faka’ofa’ofa	Va’a Langa Fakalak alaka ngaahi feitu’u fakataki mamata (DDD)	Potungaue ki he ngaahi ngaue lalahi (MOI)
• Toe fakalahi mai pea mo tauhi ‘etau maketi tefito ‘e 3 (Nu’usila, ‘Aositelelia, mo ‘Amelika), pea feinga ke a’u ‘o 5 ‘l hono tanaki atu ha ngaahi fonua kehe (Siaina, ‘Esia, ‘Iulope) • Fakahoko pea mo kau atu ki he ngaahi ngaue fakatakimamata mo tu’uaki atu ‘o Tonga fakataha mo e ngaahi Kautaha mei muli (Ngaahi faka’ali’ali fefakatau’aki, Ngaahi folau mo e alaa me’a peheee) • Toe lahi ange ‘a e ngaahi koloa takimamata, ko e ngaahi ngaue ‘a e pisinisi fakatakimamata mo ‘ene ivi malava ke lava ‘o fe’auhi ‘l he maketi • Fakaivia ‘a e ‘kau fakataha ‘a e fonua’ ki hono tokonia e fokotu’u pisinisi mei he sekitoa taautaha mo e kau atu ‘a e ngaahi komiunitii fakalotofonua ki ai	• Ke tataki ‘e he Takimamata ‘a e kaha’u ‘o e tupu faka’ekonomika ‘oku tu’ulua, lelei ange ‘a e anga e nofo pea toe langahake ‘a e tu’umalie ki he kakai kotoa ‘o Tonga.	Poate Ma’u Mafai ki he Takima mata (TTA)	

GPA 9: Ke to e fakalolotoange ‘a e vafengaue’aki pea mo e ‘uu fonua kaungame’a tautefito ki hono: to e hiki’i hake ‘a e fengaue’aki pea mo e ‘uu hoangaue fakafeitu’u pehe ki he fakavaha’apule’anga; ke fakalolotoange ‘a e fengaue’aki ki ha founa malu ki he fakatupu koloa pea ke ma’uma’uluta aipe ‘a hono paotoloaki ‘a e tupulekina faka’ekonomika pehe ki he lelei fakasosiale.

Tepile 5: Ngaahi Ngaue 'a e Potungaue Takimamata ki he 'Asenita 9

Ngaahi Taketi 'Asenita Mahu'inga 'a e Pule'anga	Taumu'a Ngaue	Va'a Ngaue	Hoa Ngaue
- Fakaivia e fengaue'aki mo e ngaahi Sino Ngaue 'I he Ngaahi fonua kaunga'api (Kautaha folau 'a e 'Esia Pasifika (SPTO), Kautaha Takimamata 'o e Pasifiki Saute (PATA) pea mo ma'u mai 'a e ngaahi lelei mei he ngaahi sino ngaue ni. - Siofi 'o e ngaahi faingamalie fokotu'u pisinisi muli 'I he sekitoa Takimamata.	- Lelei ange 'a e tu'unga manakoa 'o Tonga ko e fonua tali'anga takimamata pea mo kake'i hake 'a hono fakaivia 'o kinautolu ko e kau ngaue'aki mo e fakahoko ngaue fakatakimamata 'i he levolo fakafonua, ngaahi fonua kaunga'api mo e tu'unga fakatu'apule'anga. - Ke tataki 'e he Takimamata 'a e kaha'u 'o e tupu faka'ekonomika 'oku tu'ulua, lelei ange 'a e anga e nofo pea toe langahake 'a e tu'umalie ki he kakai kotoa 'o Tonga.	'Ofisi 'o e 'Ofisa Pule Ngaue Poate ki he Ma'u Mafai Takima mata (TTA)	
Toe lahi ange 'a e ngaahi konivesio 'a e UNESCO 'oku fakamo'oni ki ai, 'I he 2024, kuo fakamo'oni 'a e konivesio 'e 4	Ngaahi founa ngaue 'oku leleiange ke ne fakatolonga 'a e Angafakafonua mo e Talatukufakaholo, 'i hono fakakau atu 'a e ngaahi langa fakalakalaka fakalotofonua 'o e ngaahi ngaue'anga fakatakimamata.	Va'a Angafakafonua mo e Talatukufakaholo (CHD)	

Ngaahi Taumu'a Ngaue 'a e Potungaue Takimamata

Fakatatau ki he Palani Fakamamani lahi (SDGs), Palani Fakalakalaka 'a Tonga II (TSDF II), mo e ngaahi 'Asenita Mahu'inga 'a e Pule'anga,

Ko e to'o kongalalahi 'o e ngaahi tokoni 'a e Potungaue ki hono ngaue'i 'o e ngaahi palani ngaue ma'olunga ange 'oku fakaikiiki atu ko eni:

Tepile 6: Tokoni 'a e Potungaue Takimamata ki he ngaahi palani ngaue ma'olunga ange

Fika 'o e SDG	Ngaahi 'Asenita Mahu'inga 'a e Pule'anga (GPA)	Ngaahi potuliki [TSDF II] (Mahu'inga/ Tokoni fe'unga pe/ Konga si'i)	Ngaahi Ola Fakafonua [TSDF II]	Ngaahi Ola Fokotu'utu'u Ngaue 'a e Potungaue [TSDF II] (Mahu'inga / Tokoni fe'unga pe/ Konga si'i)	Ngaahi Taumu'a Ngaue 'a e Potungaue Takimamata	Va'a Ngaue Tefito
SDGs 8, 11, 12, 14	GPA 9	Ngaue'anga Fakapolitikale (Tokoni fe'unga pe)	H. Taliui ki he pule lelei' mo fakamalohia e pule 'a e lao'	3.1. Ke to e lelei ange, vave, faingofua, lava ke totongi, faitotonu mo 'ata ki tu'a 'a e Potungāue 'a e Pule'anga', 'o fakamamafa 'i he ngaahi fiema'u vivili 'a e kakai 'i kolo' pea mo e toenga 'o e fonua', pea ke malohi 'a e muimui pau ki he ngaahi ngāue ke fakalakalaka 'a e fakahoko fatongia' pea lava 'o ma'u 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pule'anga 'oku fiema'u ki he taha kotoa. (Tokoni fe'unga pe)	1. Lelei ange 'a e tu'unga manakoa 'o Tonga ko e fonua tali'anga takimamata pea mo kake'i hake 'a hono fakaivia 'o kinautolu ko e kau ngaue'aki mo e fakahoko ngaue fakatakimamata 'i he levolo fakafonua, ngaahi fonua kaunga'api mo e tu'unga fakatu'apule'anga. 2. Lelei ange 'a e taliui ki he pule'anga 'i hono tokangaekina e ngaahi fiema'u mo e ngaahi langa fakalakalaka fakalotofonua 'a e takimamata.	Tataki 'e he 'Ofisi 'o e 'Ofisa Pule Ngaue (CEO) & Va'a Faitokonia e Fakahoko fatongia 'a e Potungaue Tokoni kotoa e Ngaahi Va'a Ngaue
SDGs 8, 11, 13, 14	GPA 7 & 9	Ngaue'anga Faka'ekonomika (Mahu'inga)	A. longomo'ui e 'ilo, potu mo e taukei faka'ekonōmika '	1.2. Ngāue vāofiange 'a e Pule'anga' mo e Sekitoa Taa'utaha' pea pehe ki he ngaahi kulupu kehekehe pe 'i he Fonua ke tokoni'i 'a e tupulekina 'a e fengāue'aki ke tu'ulua 'a e tupu faka'ekonōmika '	3. Lahi ange 'a e tupu 'a e takimamata 'i he ngaahi ngaue'anga fakalotofonua.	Tataki 'e he Va'a Fakaivia ngaahi pisinisi Fakatakimamata(IED) Tokoni kotoa e Ngaahi Va'a Ngaue
SDGs 8, 11, 12, 14	GPA 7 & 9				4. Ke fakatupulekina 'a e fakalakalaka 'o e	Tataki 'e he Va'a Fakaivia ngaahi pisinisi

				(Mahu'inga) 1.3. Lelei ange 'a e 'ataakai fakahoko pisinisi', faka'ai'ai ke to e lahi ange 'a e fakatupu koloa' pea ke tu'uloa pea mo fengāue'aki fakataha ke lelei 'a e ma'u ngāue' pehe ki he pa'anga tupu, 'i he taimi tatau 'oku malu'i 'a e totonu 'a e konisiuma' pea mo tokoni foki ki he 'ataakai'. (Mahu'inga)	ngaahi feitu'u fakatakimamata, 'i he tekemui atu 'a e ngaahi founa ngaue mo e polokalama tauhi 'o e fonua ke faka'ofa'ofa.	Fakatakimamata (IED) & Va'a Langa Fakalakalaka ngaahi feitu'u Fakatakimamata (DDD) Tokoni kotoa e Ngaahi Va'a Ngaue
SDG 14	GPA 7			1.5 To e saiangē 'a e faingamālie faka'ekonōmika 'i muli' kau ai 'a e fefakatau'aki, ma'u ngāue, (taimi nounou mo e taimi loloa pea to e 'atā 'a e ngaahi taukei ngāue takitaha) pea mo e 'inivesi mei tu'apule'anga ke fakalahi 'a e faingamālie ki he ma'u ngāue 'i he tapa kotoa pe 'o e fonua. (Tokoni fe'unga pe)	Ke tataki 'e he Takimamata 'a e kaha'u 'o e tupu faka'ekonomika 'oku tu'uloa, lelei ange 'a e anga e nofo pea toe langahake 'a e tu'umalie ki he kakai kotoa 'o Tonga.	Ma'umafai ki heTakimamata Tonga (TTA)
SDGs 8, 11,12,14	GPA 7 & 9	Ngaue'anga ki he Koloa Fakaenatula mo e 'Atakai (Tokoni fe'unga pe)	K. Lelei ange 'a hono pule'i 'o e kelekele' mo e 'ataakai' pea ke fakasi'isi'i e tu'u laveangofua ki he feliuliuaki 'o e 'ea	5.2 Vahevahe taau, 'aonga pea kau fakataha atu pea mo e pule lelei' 'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi koloa fakaenatula 'oku lava 'o fakafo'ou mo 'ikai lava 'o fakafo'ou, ke hokohoko atu ai pē 'a e tafe mai 'a e ngaahi lelei 'o 'ikai ko ha tu'umālie lahi pea toki hoko atu ki ha taimi loloa ke fakaakeake ai. (Tokoni fe'unga pe)	5. Ke fakatupulekina 'a e fakalakalaka 'o e ngaahi feitu'u fakatakimamata, 'i he tekemui atu 'a e ngaahi founa ngaue mo e polokalama tauhi 'o e fonua ke faka'ofa'ofa.	Tataki 'e he Va'a Langa Fakalakalaka ngaahi feitu'u Fakatakimamata (DDD) Tokoni kotoa e Ngaahi Va'a Ngaue
SDGs 8,11,12	GPA 9	Ngaue'anga Fakasosiale (Mahu'inga)	F. fakaivia 'a e vahevahe taau 'o e fakalakalaka 'a e tangata mo fafine	2.1 Fakalelei'i 'a e fengāue'aki pea mo e fetokoni'aki 'i he ngaahi sosaieti' ke pouaki 'a e fakalakalaka 'a e ngaahi kulupu' 'a ia 'oku fekau'aki kotoa ki ai 'a e	6. Ngaahi founa ngaue 'oku leleiange ke ne fakatolonga 'a e Angafakafonua mo	Tataki 'e he Va'a Angafakafonua mo e Talatukufakaholo (CHD)

			ngaahi ngāue fakasōsiale, fakasipoti, poupou aipe foki ki he mo'ui lelei pea lelei mo e anga 'o e nofo 'o tautautefito pe ki he fengāue'aki. (Mahu'inga) 2.2. Ngāuevāofi ange 'a e Pule'anga, ngaahi siasi mo e ngaahi hoa ngāue kehe ki he fakalakalaka 'a e ngaahi komiuniti pea ke tokoni'i 'a e felālāve'i ke fai tokonia mo faka'ai'ai ha founa ke toe vāofi 'a e fengāue'aki ki he fakalakalaka 'a e fa'ahinga 'o e tangata. (Mahu'inga) 2.3. Fokotu'utu'u e ngaahi ngāue mo e polokalama faka sosiale mo fakafonua totonu ke tokoni lahi ki hono faka'ai'ai 'a e ngaahi liliu 'oku fiema'u ki he fakalakalaka 'o e temokalati kae'uma'a 'a e ngaahi ngāue'anga 'oku tu'uloa ke lava 'o fengāue'aki mo e ngaahi faingamālie pehe ki he makatukia'anga 'o māmani. (Mahu'inga)	e Talatukufakaholo, 'i hono fakakau atu 'a e ngaahi langa fakalakalaka fakalotofonua 'o e ngaahi ngaue'anga fakatakimamata.	Tokoni kotoa e Ngaahi Va'a Ngaue
--	--	--	--	--	---

2. To’o Konga Lalahi – Ngaahi Fatongia ‘o e Potungaue

2.1 Ngaahi Polokalama, Ngaahi Taumu’a Ngaue, Ngaahi Va’a Ngaue tefito.

Hiliange hono siofi e ngaue ‘a e Takimamata, ‘oku kei hoko atu pe Potungaue mo ‘ene Polokalama Ngaue ‘e 4 te ne lava ‘o fakahoko ‘a e ngaahi taumu’a ngaue ‘I he Palani Fakalakalaka ‘a Tonga II (TSDF II). Ko e Polokalama Tataki mo e Pule’i e Ngaue ko e kii ia ki he malava lelei e ngaue ‘a e Potungaue, pea ‘oku kei tu’u pe ke ne tataki e ngaahi taumu’a ngaue ‘oku kau ki he Poutuliki ‘o e Ngaahi Ngaue’anga Fakapolitikale. ‘Oku kau atu ki ai mo e ngaahi langa fakalakalaka fakakatoa ‘a e takimamata ‘I Tonga ‘a ia ‘oku ne makupusi ‘a e ngaahi pisinisi takimamata pea mo e ngaahi ngaue lalahi ‘a e takimamata ‘a ia ko ha toe ‘elia tefito ia ke faitokonia mo tokangaekina ‘e he Potungaue.

Ko e Polokalama hono ua ko e Polokalama Langafalakalaka ‘o e Takimamata ‘i Tonga. Ko e Polokalama ni ‘oku fiema’u ke tokoni ‘aupito ki he a’usia e Ngaahi Ngaue ‘I he Poutuliki Faka’ekonomika, ‘aee ‘oku ‘I he Mape Ngaue ‘a e Potungaue. ‘Oku ‘I ai ‘a e ongo polokalama tokoni ‘e ua ‘a ia ko e Fakaivia ‘o e Ngaahi Pisinisi Takimamata pea mo e Langa Fakalakalaka ‘o e Ngaahi feitu’u fakatakimamata. Ko e Ngaahi Taumu’a Ngaue kuo fokotu’u ki he ongo polokalama tokoni ko eni ‘oku fakatefito ia ‘I he ngaahi pisinisi takimamata mo e ngaahi langa fakalakalaka ‘a e takimamata ‘I Tonga ni.

Ko e Angafakafonua mo e Talatukufakaholo ko e Polokalama ia ‘e taha ki he fakalakalaka ‘o e takimamata ‘I he palani ko eni koe’uhi ko e koloa mahu’inga ia ‘a e takimamata ‘oku ne tohoaki’I mai ‘a e kau folau’eve’eva, pea ‘oku hokoatu e tokanga ‘a e Potungaue ki hono mahu’inga ‘aki hono fakamavahe’I mai ia mei he Polokalama Langa Fakalakalaka ‘o e Takimamata ‘I Tonga.

‘Oku ‘I ai ‘a e Ngaahi Taumu’a Ngaue ke poupou ki he Ngaahi Ola Fokotu’utu’u Ngaue ‘I he malumalu ‘o e poutuliki ‘o e ngaahi ngaue’anga fakasosiale. ‘Oku taumu’a ia ke ne fokotu’u ha founa totonu ki hono paotoloaki ‘o ‘etau angafakafonua mo e talatukufakaholo pea ke poupou ki he hisitolia mahu’inga ‘o hotau fonua.

Ko e tafa’aki fakamaketi ‘o e takimamata ko e polokalama faka’osi ia ‘oku ‘I he malumalu ‘o e Potungaue Takimamata ko e Pa’anga tokoni. Ko e pa’anga tokoni ko ‘eni ‘oku tuku atu ia he kuata kotoa pe ki he Ma’umafai ki he Takimamata Tonga. ‘Oku kei poupou pe ‘a e Potungaue ki he ngaue ni neongo kuo fokotu’u ‘a e tafaka’aki fakamaketi ‘o e takimamata ko e Poate Ma’umafai. ‘Oku ‘i ai e ngaahi palani fakamaketi mahu’inga ‘aupito ‘a ia ‘oku malava pe ‘e he Pule’anga ke fakahoko fou ‘I he Potungaue Takimamata ke fakakakato ‘I he taimi ‘oku fiema’u ai.

Tepile 7: Ngaahi Polokalama, Ngaahi Taumu'a Ngaue, mo e Ngaahi Va'a Ngaue Tefito 'a e Potungaue Takimamata

Polokalama 1: Tataki mo e Pule'i e Ngaue			
Ngaahi Taumu'a Ngaue	Ngaahi Ngaue	Ngaahi Me'afua Tefito ki he Fakahoko Ngāue (KPIs)	Va'a Ngaue tefito
Taumu'a Ngaue 1: Lelei ange 'a e tu'unga manakoa 'o Tonga ko e fonua tali'anga takimamata pea mo kake'i hake 'a hono fakaivia 'o kinautolu ko e kau ngaue'aki mo e fakahoko ngaue fakatakimamata 'i he levolo fakafonua, ngaahi fonua kaunga'api mo e tu'unga fakatu'apule'anga.	Ngaue 1: Tauhi 'o Tonga ko e feitu'u talitali takimamata manakoa 'i he uhouhonga e ngaahi pole 'o e 'ataakai ngaue	Lahi 'o e ngaahi solova mo e ngaahi fakakaukau fo'ou kuo fokotu'u ke tauhi 'aki 'a Tonga ko e feitu'u talitali takimamata manakoa	'Ofisi 'o e Minisita
	Ngaue 2 (Fakaloto Potungaue): Founga toe leleiange ai e taki mo e fakalele ngaue 'i he Potungaue pea mo fau e tu'utu'uni ngaue oku leleiange he taimi totonu.	Lahi 'o e ngaahi tu'utu'uni ngaue mo e ngaahi poloseki kuo fokotu'u pea fakahoko	'Ofisi 'o e 'Ofisa Pule Ngaue (CEO)
Taumu'a Ngaue 2: Lelei ange 'a e taliui ki he pule'anga 'i hono tokangaekina e ngaahi fiema'u mo e ngaahi langa fakalakalaka fakaloto fonua 'a e takimamata.	Ngaue 3: Lelei ange a'e palani, muimui'l e ngaue mo e muimui ki he ngaahi lao mo e tu'utu'uni ngaue ki hono tokangaekina e ngaahi fiema'u fakalakalaka 'a e takimamata.	Lahi 'o e liliu ki he palani kuo fakakakato fakatatau ki he taimi fokotu'u 'e he palani fakafonua Lahi 'o e ngaahi fiema'u 'a e potungaue 'oku lelei ke fa'u hano tu'utu'uni ngaue Kakato pea taimi hono fakahoko atu 'o e ngaahi lipooti M&E, Lipooti Fakata'u Lipooti tu'o ua he ta'u, PDPs	Tafa'aki Tu'utu'uni Ngaue mo e Palani
	Ngaue 4: Lelei ange hono leva'l 'o e patiseti kuo tali maim o hono tanaki 'o e pa'anga tanaki 'o fakatatau ki he Lao ki he Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga	% 'o e fakalakalaka e muimui ki he Lao ki he Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga	Tafa'aki ngaue Pa'anga mo e Fakatau kolola lalahi
	Ngaue 5: Lelei ange 'ae tokangaekina 'o e Kau Ngaue, ako ngaue, mo e tokanga'l 'o e 'ofisi, ki he lelei fakalukufua e fakahoko fatongia 'a e kau ngaue	Lahi 'o e ngaahi founga ngaue fakaloto Potungaue mo e ngaahi taimi 'oku fakalelei'l ki hono tokanga'l e kau ngaue, ako ngaue mo e ngaahi ngaue 'a e 'ofisi	Tafa'aki tokanga'l e kau ngaue mo e ngaahi ngaue 'a e 'ofisi
	Ngaue 6: Lelei ange 'a e tokoni ki he fiema'u Tekinolosia ki he Fetu'utaki mo e Fakamatala, ngaahi naunau IT mo e ngaahi polokalama, 'a ia 'oku fo'ou pea taau ke ngaue'aki	Lahi 'o e ngaahi naunau ICT mo e ngaahi polokalama komipiuta kuo fakakakato hono fokotu'u, fakafo'ou pea taau ke ne fakakakato e fiema'u 'a e Potungaue Takimamata	Tafa'aki Fakamatala mo e fetu'utaki fakatekinikale (ICT)
Polokalama 2: Langafalakalaka 'o e Takimamata 'I Tonga			
Ngaahi Taumu'a Ngaue	Ngaahi Ngaue	Ngaahi Me'afua Tefito ki he Fakahoko Ngāue (KPIs)	Va'a Ngaue tefito

Taumu'a Ngaue 3: Lahi ange 'a e tupu 'a e takimamata 'I he ngaahi ngaue'anga fakalotofonua.	Ngaue 7: Faka'ai'ai mo ngaue fakataha 'a e kau mai 'a e ngaahi pisinisi takimamata mei he sekitoa taautaha, fengaue'aki mo e fetu'utaki mo e ngaahi kupu fekau'aki 'oe Takimamata ki hono feau 'a e fiema'u 'a e kau folau 'eve'eva.	Ke tupu 'aki 'a e 50% 'a e fengaue'aki 'a e Potungaue mo e kau pisinisi fakatakimamata	Va'a Fakaivia ngaahi pisinisi takimamata (IED)
	Ngaue 8: Ke toe lelei ange hono tokanga'I e ngaahi koloa fakatupu mei he takimamata pea ke taimi 'a e ngaue mo hono fakamalohia e muimui ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue ki he laiseni 'o e ngaahi pisinisi fakatakimamata	'Oatu 'a e poupou 100% ki he ngaahi pisinisi ke malava fakahoko 'enau ngaahi ngaue (1. Ako ngaue; 2. Ngaahi tohi fakaongoongo lelei ki he kole laiseni; 3. Ngaue ki he ngaahi faka'ai'ai ngaue (ki he koloa huu mai mei muli); 4. Ngaahi fakataha fakakuata; 5. Ngaahi tohi ongoongo fakamuimui taha ki he ngaahi pisinisi; 6. Ako ngaue ke fakapapau'I e Mo'ui Lelei mo e Malu 'a e ngaue'anga 'I he fakaakeake mei ha ngaahi palopalema fakanatula.	
	Ngaue 9: Fakalakalaka hono tokangaekina 'oe ngaahi ngaue fakatakimamata kaunga ki 'oseni (mamata tofua'a, uku hinakasa mo e alaa me'a pehee)	Ke a'u 'o 90% 'a e tauhi ange ki he ngaahi lao ngaue ki he takimamata 'I tahi	
	Ngaue 10: Fakatupulaki e ngaahi palani malu'I mo fakasi'isi'I 'ae maumau koia 'oe ngaahi Fakatamaki fakaenatula, kau ai mo ho ako'I ngaahi me'a ke fai 'o ka to mai 'a e fakatamaki.	Ke fa'u ha palani ke ngaue atu ki he fakaakeake mei he ngaahi fakatamaki	
Taumu'a Ngaue 4: Ke fakatupulekina 'a e fakalakalaka 'o e ngaahi feitu'u fakatakimamata, 'i he tekemui atu 'a e ngaahi founa ngaue mo e polokalama tauhi 'o e fonua ke faka'ofa'ofa.	Ngaue 11: Ke toe fakalahi ange 'a e lahi 'o e ngaahi feitu'u fakatakimamata pea tauhima'u 'I Tonga ni.	Ke toe lahi ange 'a e ngaahi Feitu'u Fakatakimamata 'oku ma'u mai, langa fakalakalaka pea hokohokoatu hono tauhi Ke toe lahi ange 'a e Ngaahi poloseki tauhi 'o e fonua ke faka'ofa'ofa kuo langa fakalakalaka mo tauhi 'I he tu'unga faka'ofa'ofa ko ia	Va'a Langa Fakalakalaka 'o e ngaahi fakatakimamata (DDD)
	Ngaue 12: Fakahoko lelei o e polokalama tauhi 'o Tonga ke faka'ofa'ofa kae manatua pe foki 'a e ngaahi 'o e hala pule'anga ke lelei, ngaahi taulanga, ngaahi feitu'u 'oku 'ataa ki he kakai 'o e fonua, ngaahi langa fakatakimamata mo e ngaahi fa'unga kehe pe. Toe lahi ange 'a e ngaahi ngaue ke faka'ofa'ofa ange ai e Pule'anga Tonga	Toe lahi ange fakahoko e ngaahi 'a'ahi kolo mo e ngaahi polokalama mo e 'uu kolo mo e komiunitii Toe lahi ange e 'ilo mo hono talaki atu 'o e Faka'ai'ai hono Tauhi 'o e ngaahi kolo mo e ngaahi komiunitii ke ma'a	
	Ngaue 13: Fakatupulaki e polokalama fakatakimamata ki he	Toe lahi ange 'a e ngaahi Maketi iiki 'oku fokotu'u mo ngaue'i	

	ngaahi maketi fakataautaha pe iiki ange		
	Ngaue 14: Fakalelei’l e ngaahi fokotu’utu’u pea mo e fakahoko fatongia ki he ngaahi katoanga fakatakimamata	Toe lahi ange ‘a e ngaahi katoanga fakatakimamata ‘oku tokoni e Potungaue ki hono fakahoko pea mo e ngaahi katoanga ‘oku lava ‘o fakahoko	
	Ngaue 15: Fakalelei’l e fakahoko fatongia ki hono talitali ho tau kainga muli ‘oku ‘ahia mo tukufolau atu ‘l he ngaahi vaka meili	Lahi ange ‘a e ngaahi vakameili ‘oku tu’uta mai ki Tonga ni Lahiange hono tauhi mo talaki atu e Sekitoa pisinisi ki he ngaahi vakameili (Tu’uaki atu, Ngaahi fakataha mo e ngaahi Ako ngaue)	
Polokalama 3: Anga Fakafonua mo e Talatukufakaholo			
Ngaahi Taumu’a Ngaue	Ngaahi Ngaue	Ngaahi Me’afua Tefito ki he Fakahoko Ngāue (KPIs)	Va’a Ngaue tefito
Taumu’a Ngaue 5: Ngaahi founa ngaue ‘oku leleiange ke ne fakatolonga ‘a e Angafakafonua mo e Talatukufakaholo, ‘i hono fakakau atu ‘a e ngaahi langa fakalalakaka fakalotofonua ‘o e ngaahi ngaue’anga fakatakimamata.	Ngaue 16: Ke toe leleiange/vaofiange e fengau’e’aki mo e ngaahi komiunitii	Lahi ‘o e ngaahi ngaue/ngaahi katoanga ‘oku fengau’e’aki ai mo e komiunitii (pe ‘l he ngaahi kolo, ngaahi vahenga pe ko e ngaahi vahenga ki motu) Lahi ‘o e ngaahi akongaue/talaki atu ‘l he ngaahi fakataha ako ngaue ‘oku fa’a fakahoko Ngaahi fakatalanoa fakafoki mai mei he kakai ‘oku fengau’e’aki mo kinautolu ‘l he ngaahi ngaue/ngaahi katoanga ‘l he ngaahi kulupu/sekitoa/fakakulupu kehekehe	Va’a Angafakafonua mo e Talatukufakaholo (CHD)
	Ngaue 17: Lelei ange hono tokangaekina ‘o e ngaahi fakamatala	Ke a’u ki haTu’unga lelei ‘a e Founa ki hono Tauhi ‘o e fakamatala Ko e kakato ‘o e ngaue fakakongokonga ki he Founa Tanaki Fakamatala fakatatau ki he taimi kuo fokotu’u ki ai Ngaahi fakamatala ‘oku ma’u mai fekau’aki mo e tu’unga lelei ‘oku ‘l ai e fakamatala ‘oku tauhi pe ‘oku tonu mo falala’anga.	
	Ngaue 18: Ke toe lelei ange ‘a e muimui ki he ngaahi aleapau fakavaha’a pule’anga.	Lahi ‘o e ngaahi ngaue kuo tokoni ke lava ‘o fakahoko ‘a ia ‘oku tokoni ke fakakakato e ngaahi fiema’u mei he ngaahi Aleapau Fakavaha’apule’anga. Lahi ‘o e ngaahi Konivesio Fo’ou mo e Ngaahi sino ngaue ki he Ako, Saienisi mo e Angafakafonua (UNESCO) ‘oku fakalao e fakamo’oni ‘l he felotoi ki ai	

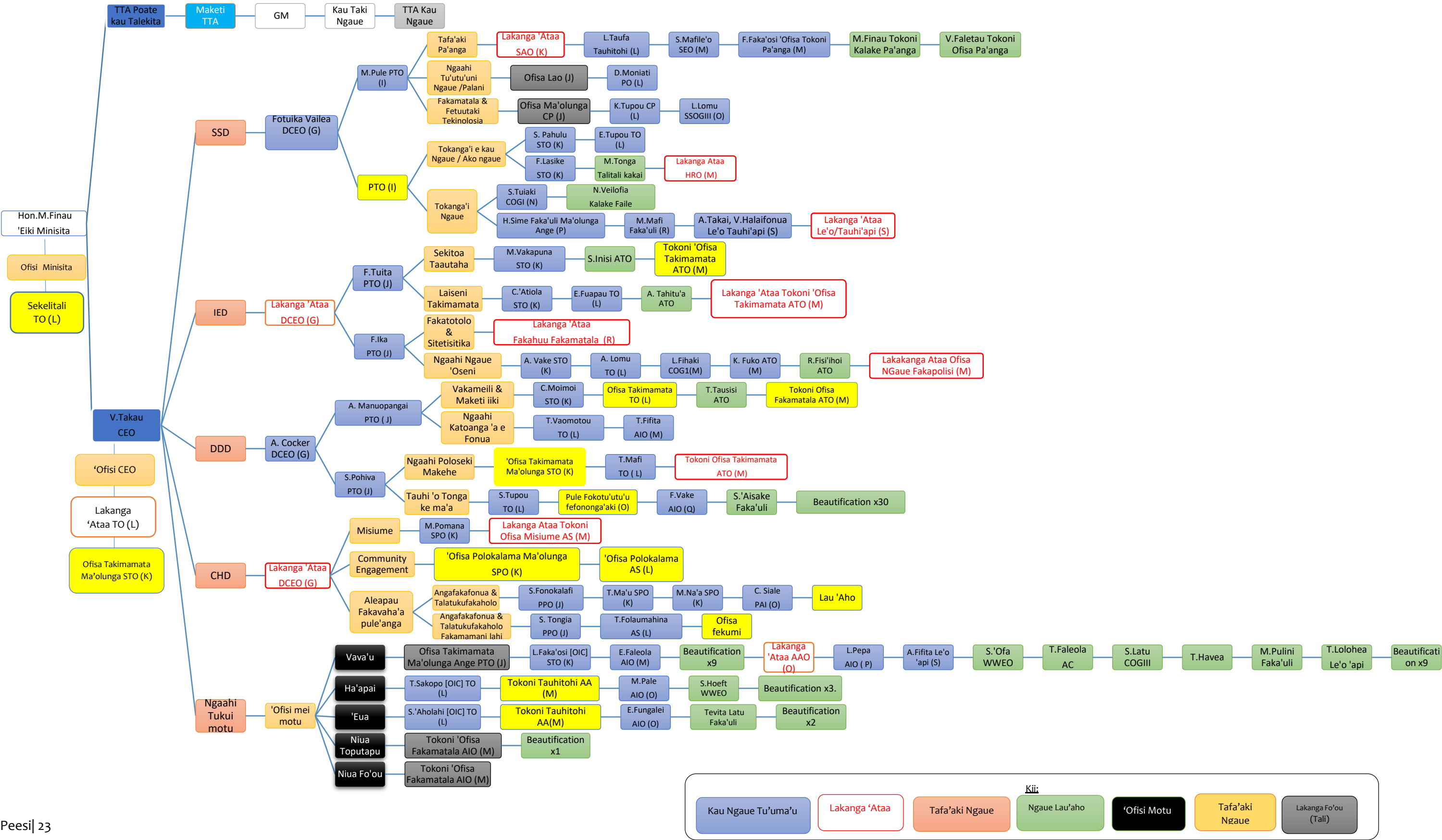
		Ngaahi fakamatala 'oku ma'u mai mei he Ngaahi Fonua Tokoni 'oku fengaue'aki mo ia/mo kinautolu 'oku nau ma'u 'a e ngaahi lelei ko ia	
Polokalama 4: Ma'umafai ki he Takimamata Tonga (TTA)			
Ngaahi Taumu'a Ngaue	Ngaahi Ngaue	Ngaahi Me'afua Tefito ki he Fakahoko Ngāue (KPIs)	Va'a Ngaue tefito
Taumu'a Ngaue: Ke tataki 'e he Takimamata 'a e kaha'u 'o e tupu faka'ekonomika 'oku tu'uloa, lelei ange 'a e anga e nofo pea toe langahake 'a e tu'umalie ki he kakai kotoa 'o Tonga.	1. Ke fakalahi 'a hono 'ilo'i hotau fonua 2. Ke a'usia ha tupu 10% 'i he kau 'a'ahi mai mo e pa'anga hū mai mei he fefolau'aki mei he ta'u fakapa'anga 2025/26 ki he ta'u fakapa'anga 2027/28. 3. Ke a'usia ha tupu lelei 'I he ta'u fakapa'anga 2027/28	'Oku ma'olunga ange 'I he 20% 'I he ta'u 'a e ngaue 'a e 'Initaneti, Mītia Fakasōsiale mo e ngaahi tu'unga 'o e uepisaiti Ke a'u ki he ta'u fakapa'anga 2027/2028 fakakatoa kau a'ahi mai (vakapuna, vakameili, 'iote) =108,005 (fakakatoa 'o e kau 'a'ahi fo'ou mai =26,859 Pa'anga ma'u mei folau mai = \$220,230,000 Tupu'aki 10% 'I he ta'u kotoa	'Ofisi 'o e Ma'u Mafai ki he Takimamata (TTA)

2.2 Fa'unga Fakahoko Fatongia (Patiseti) (Polokalama, Polokalama iiki, Ngaahi Ngaue)

Fakatātā 2: Fa'unga (Patiseti) 'o e Potungaue Takimamata

2.3 Fa'unga ngaue 'o e Potungaue Takimamata

2.4 To'o konga lalahi 'o e ngaahi liliu tefito 'oku fokotu'u atu 'e he Potungaue

Ko e ngaahi liliu 'eni ki he fa'unga mo e founga ngaue 'a e Potungaue 'a ia 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 2025/26 – 2027/28.

i) Polokalama 1: Polokalama Tokoni 1.01 ('Ofisi 'o e Minisita)

'Oku 'iai ha fanga ki'I liliu iiki 'oku fakahoko ki he polokalama 1 mei he palani mo e patiseti fakamuimui 'aia 'oku faka'asi atu 'I he ngaahi ngaue mo e patiseti 'oku fokotu'u atu. Na'e langa 'a e 'ofisi fo'ou 'a e tangata'eiki Minisita 'I he 'ofisi 'I Vuna. 'Aia 'oku fiema'u ha ki'i naunau fale fakataha mo ha fiema'u kau ngaue ki he 'ofisi 'o e Minisita. Ko e ngaahi fiema'u kaungaue 'oku tefito ia 'I he Tu'utu'uni Ngaue ki he kau ngaue fakapule'anga mo hono ngaahi fakahinohino ki he kau ngaue 'a e 'Eiki Minisitaa ki he vaha'a taimi 'oku 'I he 'Ofisi ai 'o e Minisitaa. Ko e ngaahi 'uhinga ki he fiema'u fakakaungaue 'oku fakaikiiki atu 'I he Konga 3. Potungaue Patiseti mo e Kau Ngaue 'I he Polokalama 1 Sapu polokalama 01.

'E kei hokohoko atu pe hono fakakau mo fakafongfa'i 'e he Minisita 'a Tonga ki he ngaahi fakataha fakavaha'a pule'anga 'i he takimamata, kau ai mo e ngaahi fatongia mahu'inga kehe, 'o hono fakalahi 'o e ngaahi sekitoa kehekehe hange ko e fefononga'aki, fefolau'aki, falekai mo e ni'ihiki kehe, siofi ngaahi tu'utu'uni ki hono fakamalohia ke lelei ange 'o e ngaue 'a e Potungaue mo e sekitoa, fakalelei'i mo fakatupulaki ha ngaahi feitu'u fakatakimamata fo'ou, ngaahi 'elia mo e ngaahi fale 'i Tonga, ngaahi tu'utu'uni ki he takimamata fo'ou/ngaahi ngaue kuo fakangofua fakataha mo e pa'anga mo e naunau fale fo'ou ki he 'ofisi 'o e Minisita.

Ko e 'ofisi 'o e Minisita 'oku 'ikai ke 'iai ha kau ngaue kiai. Neongo ia 'oku vilo atu pe kiai 'a e ni'ihiki 'o e kau ngaue mei he Va'a Faitokonia e fakahoko fatongia 'a e Potungaue (SSD) ki he vaha'a taimi 'oku 'I he 'ofisi ai. 'Oku mahu'inga pe ke fakalahi atu 'a e kau ngaue ki he 'ofisi 'o e Minisita ke ne fakahoko e fatongia fakasekelitali mo e ngaahi ngaue kehe.

ii) Polokalama 1: Polokalama Tokoni 1.02 ('Ofisi 'o e 'Ofisa Pule Ngaue)

'Oku 'I ai 'a e 'Ofisa Takimamata 'oku ne tokanga'I 'a e ngaahi ngaue ki he tokangaekina 'o e 'ofisi ni felave'I mo e ngaahi ngaue fakatakimamata, ka oku lolotonga 'ataa 'a e lakanga ko eni. 'Oku lolotonga fakahoko 'e ha 'ofisa levolo ma'ulalo 'a e ngaue fakasekelitali ki he 'ofisi 'o e 'Ofisa Pule Ngaue. 'Oku 'i ai foki mo e fiema'u ke 'i ai ha 'ofisa Takimamata ma'olunga 'e taha 'i he 'Ofisi ke ne tokanga ki he ngaahi ngaue 'a e 'ofisi makehe ange mei he takimamata.

'E kei hokohoko atu pe 'a e kau 'a e 'Ofisa Pule Ngaue 'i he ngaahi fakataha fakafonua, fakavahelahi mo fakavaha'apule'anga hange ko e fakataha 'o e ngaahi kautaha vakameili fakamamani lahi 'i Miami, Kautaha vaka meili 'a e Pasifiki Saute 'i Tahiti mo e ni'ihiki kehe. Poupou'i mo ma'u 'a e ngaahi ola mahu'inga ki hono fakalelei'i 'o e ngaue 'a e Minisita. Vakai'i 'a e lipooti 'a e ngaue 'a e minisita. Tokangaekina e ngaahi ngaue 'oku fakahoko 'I he tukui motu. Ngaahi fakataha fakauike mo e 'Ulu 'o e Va'a 'o alea'i 'a e ngaahi tefito'i me'afua tefito ki he fakahoko ngaue mo e ngaahi palopalema 'oku hoko pea fai ha fale'i ki he 'ofisi 'o e Minisita. 'Ikai ngata ai, 'oku 'i ai mo ha ngaahi ngaue makehe kehe 'i he malumalu 'o e 'Ofisa Pule Ngaue 'o kau ai hono fokotu'u ha ngaahi falemalolo 'I he ngaahi feitu'u fakapule'anga kau ai mo e ngaahi mataatahi.

Kuo fokotu'u 'e he Potungaue ha tesi 'o e sekitoa fakatautaha mo e Kautaha Takimamata 'a Tonga. Ko e 'uluaki ki ha fa'ahinga Potungaue 'a e pule'anga ko hono fakamalohia 'o e fetalanoa'aki 'a e kakai mo e sekitoa taautaha pea mo hono tokangaekina 'a e ngaahi me'a 'oku hoha'a ki ai 'a e ngaahi kautaha takimamata tautautefito ki he ngaahi me'a mei he 'otu motu mama'o pea mo

fakalelei'i 'a e ngaahi me'a 'oku fakahoko 'e ha fakafongfa 'e taha mei he Kautaha Takimamata 'a Tonga (TTA) 'a e fatongia ko 'eni. Na'e foaki foki 'e he Minisita ha tokoni ko e \$40,000 Pa'anga ke tokoni ki hono fakalele 'o e tesi 'o e sekitoa taautaha.

iii) Polokalama 1: Polokalama Tokoni 1.03 (Va'a Faitokonia e Fakahoko fatongia 'a e Potungaue)

'Oku fakafekau'aki 'e he Va'a Faitokonia e Fakahoko fatongia 'a e Potungaue 'a e Ngaahi ngaue lalahi 'a e Minisita 'o tokoni ki hono fakahoko 'o 'ene ngaahi taumu'a ngaue. 'Oku kau 'i he ngaahi ngaue lalahi ko 'eni 'a e Palani 'a e Potungaue, Patiseti, Palani Pule Fakata'u mo e Lipooti Fakata'u. Koe'uhi ko e mahu'inga 'o e fatongia ko 'eni, 'oku palani 'a e Va'a ke fakalelei'i 'ene ngaue 'o fakafou 'i hono fakalelei'i 'o e ngaahi founa ngaue mo e fa'unga 'o e kau ngaue 'a ia 'e lava ke a'usia 'i he ngaahi 'ekitiviti 'o e va'a ni.

Na'e vahe'i 'e he pule'anga Tonga ha Pa'anga tokoni 'e 3 miliona ki he Potungaue ki he ngaahi ngaue fekau'aki mo e takimamata. Na'e 'uluaki fokotu'u 'a e pa'anga tokoni ko 'eni 'i he ta'u fakapa'anga faka'osi 2024/25. 'I he ta'u fakapa'anga ko 'eni ka hoko, 'e toe vahe'i mai ai ha pa'anga tatau ki he ngaue 'a e Potungaue 'i he taumu'a tatau.

'E kei hokohoko atu pe hono fakamamafa'i 'e he Va'a Tokoni 'a e fakalakalaka 'a e kau ngaue 'aki hono 'oatu mo kumi ha ngaahi faingamalie ako ki hono langa hake 'o e ivi 'o e kau ngaue fakalotofonua mo fakavaha'apule'anga. 'E hokohoko atu hono fakahoko 'e he 'Iuniti 'oku nau tokangaekina e kau ngaue 'enau ako fakamanatu hono ngaue'aki 'o e me'afua fakahoko ngaue (PMS) mo e ako ke toe fakalakalaka 'I 'o e kau ngaue tu'o taha 'i he ta'u. 'E kau 'i he ako ko 'eni 'a e ngaahi tukui motu.

Ko e fakalelei'i 'o e 'ofisi 'oku lolotonga fakahoko ia 'i he malumalu 'o e Va'a ni mo ha palani ke fakalelei'i 'a e 'ofisi ki he tafa'aki fakamatamatalelei (Beautification) mo e tau'anga me'alele koe'uhi ko e ngaahi palopalema 'o e tafea lolotonga 'a e 'uha lahi. 'Oku 'i ai mo e ngaahi fale mo e ngaahi feitu'u kehe 'oku 'i he malumalu 'o e Potungaue 'o kau ai 'a e Holo Fakamanatu Kuini Salote, Misiume Fakafonua 'a Tonga, ngaahi falemalolo 'I he ngaahi matanga, 'elia tunutunu 'I he tau'anga pasi Ma'ufanga, Pa'ake Popua mo e Pa'ake Fa'onelua. 'Oku kei hokohoko atu pe hono tokanga'i 'o e ngaahi fale ko 'eni pea 'e to'o ia mei he vouti totonu 'a e Potungaue.

'Oku palani ke fokotu'u ha misini senoleita ke talifaki ki he taimi 'oku matemate ai e 'uhila 'I he 'ofisi. Ko e palopalema ko eni ki he matemate 'a e 'uhila 'oku ne uesia 'a e ngaahi me'a ngaue. 'Ikai ngata ai, 'e kei hokohoko atu pe ngaue 'a e ongo ofisa 'I he 'iuniti ko eni ki hono fa'u ha polokalama ke fakahu kia i e ngaahi faile 'a e Potungaue. 'Oku 'iai mo e palani 'a e 'iuniti ko eni ke fakatau 'o e tisi satelaite (starlink) mo e keipolo ke fakafaingofua'i 'a e fetu'utaki 'Initaneti 'i he 'ofisi 'i Tongatapu mo hotau ngaahi 'ofisi 'i he tukui motu. 'E toe fokotu'u foki mo ha naunau 'initaneti (Starlink) 'e taha 'i he 'ofisi fakamatala 'i uafu Vuna ki he ngaahi vaka meili.

'E hokohoko atu 'a e 'a'ahi faka'atita 'a e 'iuniti 'Akauni ki he ngaahi motu mama'o. Ko e konga 'eni 'o e teuteu ki he ngaahi 'a'ahi faka'atita mei he Potungaue 'Atita 'a e Pule'anga mo hono fakapapau'i 'oku mau 'a e ngaahi koloa, lekooti 'a e 'ofisi mo e ngaahi tohi 'akauni kimu'a pea fai 'a e ngaahi 'a'ahi faka'atita mo e tokoni lolotonga e ngaahi polokalama 'oku hoko 'i he 'otu motu mama'o. 'E folau tu'o ua he ta'u foki 'emau kau 'ofisa (IT) ki he tukui motu ke vakai'i 'a e tu'unga 'o

e ngaahi me'angaue mo e polokalama fakakomipiuta. 'Oku 'iai mo e fu'u fiema'u ha teunga ki he ongo le'o tautautefito ki he saketi mafana ki he taimi momoko.

iv) Polokalama 2: Polokalama Tokoni 2.01 (Va'a Fakaivia 'o e Ngaahi Pisinisi Takimamata)

'Oku tokanga taha 'a e Va'a Fakaivia 'o e Ngaahi Pisinisi Takimamata ki hono fakalakalaka'i mo fakaivia 'o e sekitoa takimamata 'i Tonga. 'Oku toe fakalelei'i foki 'a e ngaahi ngaue ke fakahaa'i 'a hono ngaahi tefito'i fatongia 'i he fakalakalaka 'a e sekitoa taautaha, tokanga'i 'o e ngaahi koloa takimamata pea mo e fie ma'u ke fakalelei'i hono pule'i 'o e ngaahi 'ekitiviti ki tahi kotoa pe fekau'aki mo e takimamata. 'Oku fakataumu'a fakahangatonu 'a e ngaahi liliu ko 'eni ke poupou'i 'a e ngaahi ola mahu'inga 'a e Potungaue 'i he malumalu 'o e ngaahi pou tuliki faka'ekonomika mo fakasosiale; pea mo e tokoni ki he 'ataakai 'a ia 'oku fatongia 'aki 'e he Potungaue.

'E kei hokohoko atu pe 'i he vaha'ataimi palani ko 'eni 'a e ngaahi 'ekitiviti 'a e va'a ni. 'E kei hokohoko atu pe hono fakahoko 'e he 'iuniti ki he ngaahi 'ekitiviti ki tahi ha ako ki he mamata mo e kakau mo e tofua'a. 'Oku fiema'u heni ha toe patiseti ki hono fakangaue'i 'o e kau faiako ki he ako 'uluaki tokoni, konga 'o e kakau mo e ako fakatau'aki ki he takimamata. 'E fiema'u 'e he kau ngaue 'i he 'iuniti ni ke nau folau ki he tukui motu ke fakahoko 'a e ako ko 'eni. 'Oku 'i ai ha ngaahi polokalama fakatu'apule'anga mo fakalotofonua kehekehe 'e kau ki ai 'a e ni'ihini mei he 'iuniti ko eni hange ko e fakataha 'a e Kautaha vakameili 'a e Pasifiki Saute (SPCA) 'i Tahiti Moorea 'i Sune, Kautaha ki he Uku mo hono fakamaketi (DEMA) 'i Novema mo e katoanga ki he ngaahi kolo fakatalopiki 'i Novema ai pe pea pehe ki he katoanga 'iote 'a Vava'u 'i Sepitema. 'E toe faka'aonga'i foki 'e he 'iuniti ko eni 'a e mitia ki hono fakalahi 'etau 'ilo ki he polokalama ki he matatofua'a. 'I he lolotonga 'o e fa'ahita'u mata tofua'a, 'e fatongia 'aki 'e he 'iuniti ko eni 'a e ngaahi 'ekitiviti 'a e tofua'a. 'E fiema'u ke folau 'a e kau 'ofisa 'i he 'iuniti ni ki he tukui motu. 'E toe fiema'u foki 'e he 'iuniti ko 'eni ha ngaahi me'afaita mo ha me'afaita 'oku puna he 'ataa ki he ngaahi polokalama ngaue fakapolisi ki tahi. 'E ma'u 'e he ngaahi me'afaita mo e me'afaita 'oku puna he 'ataa ha fa'ahinga 'ekitiviti ta'e fakalao 'i tahi.

'E hoko atu 'a e fakataha fakakuata 'a e ki hono fakalakalaka'i 'o e sekitoa taautaha. Fakahoko 'a hono 'a'ahi fakata'u 'o e ngaahi koloa fakatakimamata 'oku to'o tute mei tu'apule'anga 'o fakataumu'a ki he pisinisi 'o kamata 'i 'Epeleli ki Me 'i he fengaue'aki fakataha mo e Potungaue Tukupau mo e Kasitomu. Ke fakapapau'i 'oku muimui 'a e ngaahi pisinisi ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Potungaue Tukupau mo e Kasitomu. 'E fakahoko 'a hono 'a'ahi 'o e ngaahi koloa ko eni 'i Tongatapu mo e ngaahi 'otu motu.

'E hokohoko atu 'a e ngaue 'a e 'iuniti ki he laiseni mo e fakatu'utu'unga 'i he'enua polokalama 'a'ahi 'o e ngaahi falenofa totongi mo e falekai mei Novema ki Tisema 'i Tongatapu mo e ngaahi 'otu motu. 'Oku toe palani foki 'a e 'iuniti ko eni ke totongi ha tokotaha fai fale'i ke tokoni 'i hono fa'u 'o e ngaahi fa'unga ngaue mo e ngaahi tu'utu'uni ki he filimi pea mo e sisitemi ki hono fakatu'utu'unga 'o e ngaahi fale nofo totongi.

'Oku 'i ai ha ngaahi ngaue fo'ou 'e tolu ki he polokalama ko 'eni. Ko e 'uluaki ko hono fakamalohia 'o e feitu'u pule'i makehe lolotonga 'o fakafou 'i he tokoni fakatekinikale mo fakapa'anga. 'Oku fakataumu'a 'a e ngaue ko 'eni ki hono poupou'i 'o e ngaahi kolo mo e ngaahi feitu'u pule'i makehe lolotonga 'aki hono fai ha tokoni fakapa'anga mo fakatekinikale ke fakatupulaki ha ngaahi 'ekitiviti takimamata tu'ulua te ne fakatupu ha pa'anga hu mai 'e tokoni ki he fakalakalaka mo hono

tokanga'i 'o e ngaahi feitu'u pule'l makehe takitaha. Kuo fa'ufa'u 'e he ngaue 'a e Potungaue ha ngaahi fakahinohino ki he ngaahi tokoni takimamata 'i he ngaahi feitu'u pule'l makehe pea ko e taumu'a ke fakamalohia 'a e ngaahi kolo ke nau lava 'o fakahoko ha ngaahi 'ekitiviti fakatakimamata mo tu'uloa mo anga fakakaume'a. 'Oku toe fakataumu'a foki 'a e ngaue ke fakafehokotaki 'a e ngaahi kolo ki he ngaahi kautaha fakavahelalahi mo fakavaha'apule'anga 'oku nau faka'ai'ai 'a e lanu mata 'a e takimamata 'i he fengaue'aki 'a e ngaahi hoa ngaue ko 'eni, ke fakapapau'i 'oku fakahoko fakataha 'a e ngaahi 'ekitiviti fakatakimamata 'i he ta'u kotoa pe ke a'usia 'e he kau folau'eve'eva ha taukei fakafonua. 'Ikai ngata ai, 'e toe tokoni foki 'a e ngaue ko 'eni ki hono fakatupulaki 'o e ngaahi 'ekitiviti fakatakimamata 'a ia te ne fakapapau'i 'oku fengaue'aki 'a e tukui kolo ki he lelei 'a e fonua fakakatoa.

Ko hono fakatupulaki ko ia 'o e uku ko ha koloa tefito ki he takimamata, ko e polokalama fo'ou eni 'e taha 'a e va'a ko 'eni. Ko e taumu'a 'o e ngaue ko 'eni ke fakatupulaki 'a e fa'ahinga 'o e uku ko eni, ko e taha 'o e ngaahi me'a mahu'inga 'e lava ke fai 'e Tonga ki he kau folau 'eve'eva lolotonga 'enau tokangaekina 'a e tu'uloa mo e ngaahi founa anga fakakaume'a. 'Oku lolotonga ngaue 'a e Potungaue ki hono fa'u ha lao ke ne fakapapau'i ki he ni'ihii 'oku nau fakahoko 'a e ngaue ni mo e kau ngaue 'oku nau fakahoko 'a e ngaue ni 'a e malu 'a e kau folau'eve'eva ko e tefito'i me'a mahu'inga ia. 'Ikai ngata ai, 'oku feinga 'a e Potungaue ke fakalakalaka'l e ngaue 'enau kau 'ofisa ngaue fakapolisi ke nau lava o fakapapau'l e tukunga 'oku 'iai 'a e 'ekitiviti ko eni mo e tu'unga muimui ki he ngaahi fa'unga 'o e lao. Mo fai ha ako langa fakalakalaka ki he kau ngaue mo e kau ngaue tokoni 'oku fo'ou ki he maketi ni. 'E 'i ai foki mo ha faingamalie ke kau atu 'a e 'iuniti ni ki he ngaahi katoanga fakamaketi fakapasifiki mo e fakatu'apule'anga ke fakatupulaki 'a e maketi ko 'eni ki ha tu'unga ma'olunga pea lava ke fe'auhi mo hotau ngaahi fonua kaunga'api.

Ko hono fakatupulaki 'o e ngaahi ngaue ki he 'iote ko e ngaue fo'ou faka'osi ia 'o e va'a ko 'eni. 'Oku vakai 'a e ngaue ko 'eni ki he fakalakalaka mo e poupou 'a e 'iote ki he fakatupulaki 'o e 'a'ahi mai 'a e ngaahi 'iote fakatu'apule'anga, 'o 'omi ha ngaahi ngaue ke ne tokanga'i e maketi pea mo fakatupulaki e ngaahi lelei faka'ekonomika hotau fonua. 'Oku fiema'u ha tokoni fakapa'anga mo fakatekinikale ki he ngaue ko 'eni ke poupou ki he ngaahi faingamalie fakainivesimeni 'o fakafou 'i he ngaahi polokalama faka'ali'ali fakatakimamata mo e ngaahi me'a 'oku fakahoko 'i he faka'ali'ali 'l he 'otu motu kaunga'api mo fakatu'apule'anga fakatou'osi. Kuo fokotu'u 'e he Potungaue ha komiti 'iote ke ne tokanga'i 'a e ngaahi 'ekitiviti faka'iote kotoa pe, ka 'oku 'ikai ha patiseti pau ia 'e 'oatu ke tokoni ki he ngaue fakatekinikale 'oku fakahoko. Ko ia ai, 'e fakapapau'i 'e he ngaue ko 'eni 'oku 'i ai ha poupou ki he ngaue 'a e Potungaue ke vakai'i mo tokanga'i 'a e ngaahi ngaue lolotonga 'a e sekitoa mo nau feinga ke fokotu'u ha kulupu fengaue'aki mo e ngaahi kautaha fakatu'apule'anga mo e 'inivesitoa.

v) Polokalama 2: Polokalama Tokoni 2.02 (Va'a Langa Fakalakalaka 'o e Ngaahi Feitu'u fakatakimamata)

'Oku tokanga'i 'e he Va'a Langa Fakalakalaka 'o e Ngaahi Feitu'u Fakatakimamata ha ngaahi fatongia mahu'inga fekau'aki mo e fa'unga 'o e takimamata fakalotofonua, maketi fakatakimamata, katoanga faka'ali'ali fakatakimamata, vaka meili pea mo e me'a mahu'inga taha 'enau fehokotaki mo e 'ataakai. Ko e ngaue fakamatamata lelei ko ha tafa'aki mahu'inga ia 'e taha kuo fakatokanga'i 'e he pule'anga, ko ia ai kuo fakafatongia 'aki 'e he va'a ko 'eni 'a hono tokangaekina 'o hono tauhi 'a Tonga ke ma'a mo faka'ofa'ofa, kau ai e ngaahi tukui kolo, ngaahi fale malolo'anga, mataatahi, ngaahi pa'ake mo e ngaahi feitu'u fakahisitolia kotoa 'o Tonga. Ko ia ai, 'e kei hokohoko atu pe hono fakahoko 'e he Va'a Langa Fakalakalaka 'o e Ngaahi Feitu'u

Fakatakimamata ‘a ‘ene ngaahi ‘ekitivitii ki he ta’u fakapa’anga ko ‘eni. ‘Oku ‘iai e ngaahi ‘ekitivitii ‘oku hokohoko atu mo e ni’ihi na’e toki tanaki atu ke fakahoko ‘i he ta’u fakapa’anga ko ‘eni.

‘Oku kei hokohoko atu pe ‘a e ngaahi ‘ekitiviti ‘a e ‘iuniti ‘o e vaka meili kau ai hono talitali lelei ‘o e ngaahi vaka meili. ‘E kau atu foki mo e kau fakafongonga mei he Va’a ni ki he fakataha fakata’u fakamamani lahi ‘a e kautaha vakameili ‘I Miami mo e Kautaha Vaka meili ‘a e Pasifiki Saute. ‘Oku fakahoko ‘e he ‘iuniti ni ‘i he ta’u kotoa pe ha ako fakamanatu fekau’aki mo e ako fakataukei ki he kau folau’eve’eva ‘i Tongatapu mo e ngaahi tukui motu. ‘Oku ‘i ai ha fokotu’utu’u ngaue ‘a e ‘iuniti ni ki ha ngaue fakataukei ‘o fakatefito ‘I he vaka meili ‘I Fisi.

‘Oku fakafatongia ‘aki ‘e he ‘iuniti ni ‘a hono fa’u ha ngaahi katoanga fakatakimamata kehekehe ‘o kau ai ‘a e katoanga Heilala, katoanga ‘o e Toetu’u, Kilisimasi ‘i he ‘otu motu felenite, ‘aho fakamamani lahi ‘o e takimamata mo e ngaahi katoanga fakatakimamata kehe pe. ‘E fiema’u ‘e he ngaahi ‘ekitiviti ko ‘eni ha patiseti lahi ange ki he ngaahi fokotu’utu’u ngaue mo e ngaahi pale ki he fe’auhi. ‘E fakahoko ‘a e ngaahi katoanga tatau ‘i he ngaahi tukui motu ‘a ia ‘oku nau toe fiema’u ai ha patiseti lahi ange ki he ngaahi fokotu’utu’u ngaue mo e ngaahi pale ki he fe’auhi. ‘I he ta’u kotoa pe ‘oku fa’a fakafongonga ma’u pe ‘a e Misi Pasifiki ‘I he katoanga Heilala fe’auhi hoihoifua pea ‘oku fiema’u ki ai ha patiseti lahi ange ki he’ene tikite folau mo e ki’I seniti ke ne nofo’aki lolotonga ‘ene ‘I Tonga ni. ‘Oku palani ‘a e ‘iuniti ko eni ke kau atu ha ni’ihi ‘o ‘ene kau ‘ofisa ki he ngaue fakataukei ki he anga hono teuteu mo fokotu’utu’u ‘o e katoanga Te Maire Nui ‘I he ‘otu motu Kuki.

Ko e Katoanga Mafana (Mafana Fest) ko e fokotu’utu’u ngaue fo’ou ia ‘a e polokalama tokoni ko eni. ‘O fakataumu’a ke fakalalakala ‘a e ngaahi ngaue fakatakimamata ‘e tohoaki’i mai ai ‘a e kau folau ‘eve’eva tokolahi ange ki hotau fonua. Ko e Katoanga Mafana (Mafana Festival) ‘e hoko ia ko ha Katoanga Musika ‘oku faka’amu ‘a e Potungaue ke fakahoko fakata’u. ‘E hoko ‘eni ko ha faingamalie ‘o ‘ikai ngata pe ‘i he kau Hiva Tonga ‘iloa ‘oku nau nofo ‘i muli ka ko e faingamalie foki ki he’etau kau hiva Tonga ‘iloa fakalotofonua ke nau fehokotaki mo ako mei he kau hiva tu’unga ma’olunga ko ‘eni. ‘Oku fakataumu’a ‘a e fokotu’utu’u fo’ou ko ‘eni ke fakalahi ‘a e ngaahi lelei faka’ekonomika ki hotau fonua. Kaekehe, ‘e hoko ‘eni ke ngaue fakataha ‘a e Potungaue mo e ngaahi komiuniti fakalotofonua mo e ngaahi komiti kehe hange ko e katoanga (Event) Tonga ke nau fakahoko mo fakafaingofua’i ‘a e polokalama fakata’u ko ‘eni. Faka’osi, ‘e fakapapau’i ‘e he fokotu’utu’u ko ‘eni ‘oku ‘i ai ‘a e poupou ki he Potungaue ke ne fokotu’utu’u mo pule’i ‘a e fakalalakala ‘o e ngaahi ngaue fo’ou ko ‘eni ‘a e takimamata ke ‘aonga ki hotau kakai mo e fonua fakalukufua.

‘E talitali ‘e Tonga ‘a e fakataha ‘a e kau taki ma’olunga ‘i Vava’u mei he ‘aho 20 – 25 ‘o ‘Okatopa kau ai ‘a e fakataha ‘a e kau Minisita ki he Takimamata ‘a e Pasifiki, ko e fakataha ‘a e Poate Takimamata ‘a e Pasifiki, Fakataha ‘a e kau taki ki ha Takimamata Tu’ulua ‘I he Pasifiki mo e kautaha vaka meili ‘a e Pasifiki Saute. ‘E fiema’u ke fakalahi ‘a e patiseti ke fakafaingofua’i ‘a e ngaahi teuteu ki he ngaahi fakataha ko ‘eni.

‘Oku fakafatongia’aki ‘e he ‘iuniti ki he fakamatamata lelei ‘a e polokalama fakamatamatalelei ‘a e Potungaue. Na’e toe tanaki atu mo ha ngaahi feitu’u makehe ki he Potungaue ke nau tokanga’i ‘o kau ai ‘a e mataafanga ‘I Sopa, Toulaki ki he mataafanga ‘I Popua, pea mo e Pa’ake ‘i Havelu. Ko e ngaahi feitu’u makehe ‘e fiema’u ha kau tafi mo e kau ngaue fakasanisani ki hono tokangaekina e ngaahi ‘elia ko eni ‘i he ‘aho kotoa pe. ‘I kai ngata ai, ‘oku fiema’u ha ngaahi teunga ngaue fo’ou (falani lanu maama, kote fakauha, tataa la’aa, naunau malu’i ma’ae kau ngaue fakasanisani) ko e

‘uhi ko hono fakalahi ‘o e kau tafi lau ‘aho, ko ia ‘oku fiema’u ai ‘a e teunga ki he kau ngaue ni mo e ni’ihi ‘oku nau le’o ‘i he ngaahi feitu’u fakatakimamata. ‘Ikai ngata ai, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’angaue ‘oku fiema’u ki hono tokangaekina ‘o e ngaahi feitu’u fakatakimamata mo e ngaahi ‘elia ko ‘eni ‘o kau ai ‘a e misini kosi, misini kini, naunau fakama’a ki he falemalolo ‘oku tu’u ‘i he ngaahi feitu’u fakatakimamata, tutu’u fakata’u ‘o e ‘ulu toa mo e ‘ulu niu ‘i he hala Vuna ke fakasi’isi’i ha ngaahi fakatu’utamaki mo ha lavea. ‘Oku fiema’u ‘e he timi ‘oku ne tokanga’l ‘a e faka’ofa’ofa ha loli veve ke fakasi’isi’i hono faka’aonga’i ‘o e ngaahi milemila pelesitiki. ‘E tanaki ‘e he loli veve ‘a e veve ‘i he ‘aho kotoa pe kimu’a pea toki fetuku ‘a e veve ki Tapuhia. ‘E hoko atu ‘a e ‘iuniti ko eni ‘i he’enua ngaue fakama’a ‘o e ngaahi kolo. ‘I he vaha’a taimi palani ko ‘eni ‘e nofotaha ‘a e ‘iuniti ‘i he ‘a’ahi fakapoloka kae ‘ikai ko e ‘a’ahi fakakolo. ‘Oku poupu’i lahi ange ‘e he ngaahi poloka ‘a e ngaue fakama’a ‘o e kolo kae ‘ikai ko e ngaahi kolo fakalukufua. ‘I he faka’osinga ‘o e takai takitaha ‘e ‘i ai ‘a e ngaahi pale ki he ngaahi poloka ‘oku kau ki he ‘a’ahi kolo. ‘Ikai ngata ai, ‘e fakahoko ‘e he ‘iuniti ha ngaahi polokalama ki he ngaahi ‘apiako mo e ngaahi kolo ke fakalahi ‘enua ‘ilo ki hono tauhi hotau ‘ataakai ke ma’a. ‘Oku ‘i ai ‘a e palani ‘a e ‘iuniti ki ha ako fakatau’i ‘i Ha’amo’a felave’l mo e ngaahi polokalama faka’ofa’ofa mo e ‘a’ahi kolo. Ke ma’u ha ‘ilo lahi ange mo liliu ha ngaahi f akakaukau ki he founa ‘oku fakahoko ai ‘e Ha’amo’a ‘enua ngaahi polokalama fakamatamata lelei mo e ‘a’ahi kolo. Faka’osi, ‘e kei hokohoko atu pe ‘a hono fakahoko ‘o e ako ‘a e ‘iuniti ko eni ki hono toe faka’aonga’l ‘o e pelesitiki ‘i he tukui motu.

‘Oku fakafatongia ‘aki ‘e he ‘iuniti ki he ngaahi poloseki makehe ‘a hono fakalelei’i mo fakalakalaka’i ‘o e ngaahi feitu’u fakatakimamata ‘i Tongatapu mo e tukui motu. ‘Oku ‘iai ‘a e ngaahi poloseki ‘oku kei hokohoko atu pe ‘a e ngaahi ngaue makatu’unga mei he hokohoko atu hono tokanga’i ‘o hange ko hono fetongi ‘o e fanga ki’l pou iiki ‘l he hala pule’anga ‘oku maumau, ngaahi fakahinohino, ngaahi falemalolo’anga mo e ngaahi me’a kehe. ‘Oku kau ‘i he ngaahi ngaue kehe ke fakahoko ‘i he vaha’ataimi palani ko ‘eni ‘a hono fakalelei’i mo fakalakalaka ‘o e ngaahi feitu’u fakatakimamata ‘o hange ko e hake’anga ‘o ‘Epeli Tasimani, Fakalelei’i mo e fakalakalaka’i ‘o e hake’anga ‘o e lotu fakakalisitiane, fakamatamatalelei’l ngaahi mataafanga ‘l loto Nuku’alofa, fakalakalaka’i ‘o e ‘esi Hufangalupe pea mo e ‘Esi ‘o Kuini Salote ‘i Vava’u.

Ko hono fakakatoa, ‘e tokoni ‘a e va’a ko ‘eni ke tokanga’i mo fakafaingofua’i hono fakatupulaki ‘o e ngaahi feitu’u fakatakimamata mo e ngaahi ‘ekitiviti ‘oku fiema’u ki he takimamata fakalotofonua. Ka na’e ‘ikai ‘a e va’a ko ‘eni, ‘e uesia ‘a e ngaahi fiema’u fakafonua ‘oku fakamu’omu’a ‘e he pule’anga hange ko e fakatupulaki ‘o e ‘ekonomika, ngaahi me’a ‘oku fakamu’omu’a ‘e he mo’ui lelei, fakasosiale mo e ngaahi me’a ‘e ni’ihi kehe. Kuo pau ke ngaue fakataha ‘a e ngaahi kautaha mahu’inga ke fakatupulaki ‘o ‘ikai ngata pe ‘i he ngaahi langa fakalakalaka ki he takimamata mo e ngaahi ‘ekitiviti mo ha ngaahi tafa’aki kehe foki ‘oku mahu’inga ki he mo’ui lelei ‘a e kau Tonga kotoa pe.

vi) Polokalama 3: Polokalama Tokoni 3.01 (Va’a Angafakafonua mo e Talatukufakaholo)

‘Oku tokanga taha ‘a e Va’a Angafakafonua mo e Talatukufakaholo ki hono malu’i ‘etau ngaahi anga fakafonua mo e talatukufakaholo ‘o fakamamafa’i ‘a hono ngaahi fatongia mahu’inga ki he pule’anga ‘oku tokanga taha ki he takimamata. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi ngaue ‘e tolu ‘oku lolotonga hokohoko atu pe ‘a e fakahoko fatongia kiai ‘a e Va’a ni pea ‘e fakahoko ‘i he vaha’ataimi palani ko ‘eni, kau ai ‘a e fengau’e’aki lelei ange ‘a e ngaahi kolo, lelei ange founa ki hono tokanga’i ‘o e fakamatala ki he anga fakafonua, pea mo e talangofua lelei ange ki he ngaahi talite mo e ngaahi

aleapau fakavaha'apule'anga. 'Oku fakataumu'a 'a e ngaahi tefito'i fatongia ko 'eni ke poupou'i hangatonu 'a e sekitoa takimamata pea pehe ki he ngaahi tafa'aki fakafonua kehe 'o e 'ekonomika 'o Tonga.

'E kei hokohoko atu pe 'a e Va'a Angafakafonua mo e Talatukufakaholo ke fakahoko mo fakafaingofua'i 'a e ngaahi katoanga fakafonua ki he Heilala, ngaahi faka'ali'ali fakafonua ki he tu'uta mai 'a e ngaahi vaka meili, ngaahi tame'a lea ke ta 'i he mala'e vakapuna 'i Fua'amotu 'i he tu'uta mai e vakapuna kotoa pe mei tu'apule'anga. 'Oku fokotu'utu'u ke fakahoko 'a e 'Aho Fakamamani lahi 'o e Mesiume 'i Vava'u 'i he ta'u ni pea mo e ngaahi faiva tau'olunga tukufakaholo. 'E fiema'u ki he ngaahi polokalama fakafonua ha patiseti makehe ki he fokotu'utu'u 'o e ngaahi 'ekitiviti ni mo e ngaahi pale ki he fe'auhi. 'E fakahoko foki mo ha ngaahi katoanga fakafonua tatau 'i he tukui motu. 'Oku toe fiema'u foki mo ha patiseti makehe ki he tukui motu ke fakahoko lelei 'a e ngaahi 'ekitiviti ko 'eni 'o kau ai 'a e ni'ihii 'o e kau ngaue mei he Va'a ko eni 'e fiema'u ke nau folau ki he tukui motu kimu'a pea toki fakahoko 'a e ngaahi polokalama ko 'eni.

'Ikai ngata ai, 'e kei hokohoko atu pe hono fakahoko 'e he Va'a ni 'a e ngaue ki he polokalama 'ilo tukufakaholo, ngaahi ako ki he langa fakalakalaka 'o e ngaahi kolo mo e ngaahi ngaue ke fakalahi e 'ilo mo e polokalama 'o e tukufakaholo fakafonua 'oku 'ikai lava ke mamata ki ai mo e tukufakaholo fakafonua 'oku lava 'o mamata ki ai, tanaki fakamatala ke fokotu'u 'a e fuofua fakamatala ki he tala tukufakaholo 'a Tonga 'I mamani ki he ngaahi feitu'u tukufakaholo kotoa pe, ngaahi 'ekitiviti ki hono malu'i 'o e tukufakaholo 'i he ngaahi komiuniti.

Fakahoko 'a e konga hono ua ki hono tanaki 'o e fakamatala ki he tala tukufakaholo fakafonua mei he tukui motu. Hiki tatau 'a e fakamatala ki he polokalama 'ilo fakafonua mei he ngaahi tukui motu. 'E fakahoko foki 'a e ngaahi polokalama ko 'eni 'i he tukui motu ka ko e ni'ihii 'o e kau ngaue mei he va'a ni te nau folau ki he tukui motu ke fakahoko 'a e ngaahi polokalama ko 'eni.

'Oku palani 'a e 'iuniti ki he Aleapau Fakavaha'apule'anga ke fai ha ngaahi fakataha mo ha ako mo e timi fakafonua ki he ngaahi anga fakafonua 'ikai lava 'o mamata kiai mo e anga fakafonua 'oku lava 'o mamata kiai pea mo e kau pule fakavahe mo e kau 'ofisakolo ki he ngaahi polokalama fakalakalaka fakakolo.

'Oku te'eki ai ke kamata hono langa 'o e misiume fo'ou. Na'e monu'ia 'aupito 'a e Minisita ke ma'u ha pa'anga tokoni mei he pule'anga 'Alepea ke tokoni ki hono langa 'o e misiume fo'ou. 'E fie ma'u 'a e tokoni 'a e pule'anga ki he ngaahi fakamole kehe ki hono tokanga'i 'o e misiume fo'ou, mo'ua 'uhila, tokoni faka kaungaue, fakatau 'o e ngaahi me'a fakamea'a mo e ngaahi me'a kehe pe. 'E kei hokohoko atu pe 'a e polokalama tokoni 'a e Misiume ki he ngaahi 'apiako 'i Tongatapu mo e ngaahi 'otu motu.

'Oku 'iai 'a e ngaahi ngaue fokotu'u fo'ou 'e ua (2) 'oku fokotu'u ki he polokalama tokoni ko 'eni ko hono fakatolonga 'o e anga fakafonua tukufakaholo 'o Tonga. Ka 'oku 'iai 'a e ngaahi 'ekitiviti kehekehe 'I he fokotu'u fo'ou ko eni. Ko e 'uluaki ko e 'a'ahi mo e faka'ali'ali 'o e mesiume, Fakaakeake 'o e senita fakafonua 'a Tonga (TNCC), fokotu'u 'o e ngaahi tefito'i fakamatala fakafonua ki he ngaahi feitu'u tala tukufakaholo. Pea ko hono ua ko e katoanga fakatonga (Tonga Festival). Ko e 'a'ahi mo e faka'ali'ali 'o e mesiume 'e nofo taha ia ki he ngaahi tukui motu. Ko e taumu'a 'o e polokalama ko 'eni ke fakalahi 'a e faingamalie 'a e kolo mo e fengae'aki mo e ngaahi koloa fakafonua. 'E lava foki ke fenapasi 'a e faka'ali'ali fakatakimamata ko 'eni mo e ngaahi me'a 'oku hoko 'i he vaka meili mo e fa'ahita'u mamata tofua'a 'i he tukui motu ma'a e kau folau 'eve'eva.

Ko e toe fakalelei'i ko ia 'o e Senitā Fakafonua 'o Tongá ko ha 'ekitiviti ia 'e taha. 'I hono fakakakato 'o e aleapau mo e kautaha 'oku nau lolotonga ngaue'aki 'a e senita fakafonua (TNCC), 'e toe fakaaakeake mo fakahoko 'e he Potungaue 'a e ngaahi 'ekitiviti fakafonua 'i he senita Fakafonua 'a Tonga (TNCC). 'Oku fakataumu'a 'a e ngaahi 'ekitiviti ko 'eni ke tu'uaki mo vahevahe hotau tukufakaholo fakafonua faka-Tonga 'o fakafou 'i hono fakahoko 'o e ngaahi 'aati, ngaahi ngaue fakamea'a tukufakaholo, faka'ali'ali fakafonua, ngaahi ouau mo e ngaahi 'ekitiviti fakafonua kehekehe pe. Lolotonga ia, kuo 'osi kamata 'e he Potungaue 'a e ngaue ko 'eni ki he tu'uta 'a e kau folau 'eve'eva 'i he vaka meili 'i he Holo Fakamanatu 'o Kuini Salote 'o fakatatali ai ke lava ke ma'u 'a e senita fakafonua 'a Tonga (TNCC).

Ko e 'ekitiviti faka'osi 'I he ngaue fokotu'u fo'ou 'a e va'a ni ko hono fokotu'u 'o ha tefito'I fakamatala fakafonua ki he ngaahi feitu'u Tukufakaholo. 'Oku fakataumu'a 'a e polokalama ko 'eni ke fokotu'u ha tefito'I feitu'u Tukufakaholo 'a Tonga. 'E 'aonga ki Tonga 'a hono fakahoko 'o e polokalama ko 'eni 'o fakafou 'i hono ma'u 'o e ngaahi fakamatala fakava'e 'o e tu'unga lolotonga 'o e ngaahi feitu'u tukufakaholo 'i Tonga pea 'i he fakamatala ko ia te tau mateuteu ange ai ke fakahoko 'a e ngaahi 'ekitiviti ki hono malu'i mo fakatolonga 'i he kaha'u. 'Ikai ngata ai, 'e 'aonga 'a e polokalama ko 'eni 'i hono fakahoko 'o e ngaahi lipooti kimu'a mo e hili 'o ha fakatamaki fakaenatula 'a ia 'e tokoni ki he ngaahi hoa tokoni fakavaha'apule'anga 'i hono fakahoko 'o e ngaue ko ia.

Ko e ngaue fokotu'u fo'ou faka'osi ko e katonga fakafonua 'a Tonga (Tonga Festival). 'Oku vakai 'a e polokalama ko 'eni ki ha me'a 'e ua: 1) Ke fakatolonga mo tu'uaki 'etau ngaahi tu'unga angafakafonua makehe tautautefito ki he'etau lea, ngaahi 'aati fakafaiva, me'atokoni tukufakaholo, ngaahi 'aati mo e ngaahi ngaue fakamea'a mo e ngaahi teunga tukufakaholo mo e 2) Ke fakamanatu 'a e ta'u 150 'o e Konisitutone/'Aho Fakafonua 'o Tonga mo e fakamanatu 'o e ta'u 200 'o e lotu. 'E hoko 'a e polokalama ko 'eni ko ha polokalama fakata'u 'I he 'aho 4 'o Novema pea 'e fakamanatu foki ai 'a 'etau Tu'i, Hou'eiki mo e Kakai mo ha Sola 'oku 'eva mai ki Tonga. 'E fokotu'utu'u 'eni 'o makatu'unga 'i he fakakaukau 'o e "Fale 'o Kainga" 'oku ne fakafongia 'i 'a e Sosaieti kotoa 'a Tonga. 'Oku 'iai 'a e tui 'e hoko 'a e polokalama ko 'eni ko ha polokalama te ne fakatahataha'i e kainga Tonga kotoa - ngaahi siasi, kulupu to'utupu, ngaahi ako, ngaahi kolo, ngaahi pisinisi, kalapu kavatonga, ngaahi potungaue 'a e pule'anga pea mo e ngaahi pule'anga muli 'i Tonga ni, pea pehe foki ki he ngaahi 'otu motu. 'E tokoni lahi 'eni ki he takimamata 'i hono fakalahi 'a e ngaahi 'iveni fakalotofonua pea 'e tokoni lahi ia ki he ma'u'anga mo'ui 'a e kau ngaue fakamea'a mo e ngaahi pisinisi iiki ange.

vii) Polokalama 4: Ma'u Mafai ki he Takimamata (Maketi)

Na'e fokotu'u 'a e Ma'u Mafai ki he Takimamata 'a Tonga (TTA) 'i he malumalu 'o e Lao ki he Ma'u Mafai ki he Takimamata 'a Tonga 2012 ko ha sino tau'atina na'e fakafatongia'aki ke ne tataki 'a e fakalakalaka, faka'ai'ai, fakamaketi, mo e fakatupulaki 'a e sekitoa takimamata 'a Tonga. 'Oku fokotu'u 'e he Lao ki he Ma'u Mafai ki he Takimamata 'a Tonga 'a e ngaahi ngaue kehekehe—fakamaketi hotau fonua, fakalakalaka 'o e koloa, fakafaingofua'i 'o e 'inivesimeni, langa hake 'o e ngaahi koloa, fakatotolo, fale'i ki he ngaahi lao fakatakimamata, mo e fetu'utaki mo e pule'anga mo e kau ma'u 'inasi 'i he ngaahi pisinisi.

'Oku fokotu'u mai 'e he Ma'u Mafai ki he Takimamata (TTA) 'enau ngaue fo'ou ke fakahoko 'I he ta'u fakapa'anga fo'ou ka hoko. Ko e 'ekitiviti 'uluaki ko e poloseki ki he konga hono ua (2) ki hono toe fakahingoa 'o e Takimamata. Na'e 'i ai ha fiema'u lahi ke fakalelei'i 'a e ngaahi fetonounou'aki

ko 'eni pea mo fakahoko ha fakamatala fakamuimuitaha ki he 'etau fakahinohino ki he fakafo'ou e hingoa (branding). Ko hono mo'oni, na'e fokotu'u 'i he 2014 'e he kau pule 'o e 'ofisi Takimamata 'o Tonga ke toe fakahingoa 'i he 'enau 'ilo 'oku 'ikai ola lelei mo fu'u lahi 'a e lea lolotonga ko e *Tonga The True South Pacific*. Me'apango, na'e te'eki ai ke fai 'eni pea 'oku kei hoko pe 'a e hingoa ko 'eni ko 'emau ngaahi fokotu'u mahu'inga 'i he ta'u 'e 15 tupu. Ko e hingoa ko ha konga mahu'inga ia 'o 'etau ngaahi founa fakamaketi koe'uhi ko 'ene uesia lahi 'a e faikehekehe mo e fe'au'auhi. 'Oku tau ma'u 'a e mahino tatau 'oku faingata'a ke fakafaikehekehe 'i 'a Tonga mei hotau ngaahi fonua kaunga'api he 'oku tau 'oatu 'a e ngaahi koloa mo e ngaue meimei tatau. 'Oku 'ikai toe fehu'ia heni 'a e kehekehe 'i he fakalakalaka 'o e koloa mo e ngaue he 'oku 'ikai ke tau ma'u 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni ke tatau mo e tu'unga fakalakalaka 'oku fakahoko 'i he ngaahi fonua kaunga'api ko 'eni. 'Oku 'omi 'e he me'a ni 'a 'etau fili lelei taha ki he hingoa. Neongo ia, ko e me'a pango 'oku lahi 'a e ngaahi ngaue 'oku fie ma'u ke fakalelei 'i 'aki 'etau ngaahi founa faka'ilonga (branding) ki ha tu'unga 'e lava ke tau fe'au'auhi lelei ai.

Ko e 'ekitiviti hono ua ke fakalahi 'a e fefakatau'aki 'I he fefolau'aki. Ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha fakafofonga ngaue mateaki 'oku fakatefito mo tokanga taha ki he maketi 'i 'Iulope 'o fakapapau'i 'a e fengae'aki ma'u pe mo e ngaahi kautaha mahu'inga, kau ai 'a e kau fakafofonga folau, kau taki takimamata, ngaahi kautaha vakapuna mo e mitia. 'Oku fakafofonga'i 'e 'Iulope ha maketi mahu'inga mo e kau folau 'oku nau nofo fuoloa ange mo fekumi ki ha ngaahi a'usia fakafonua faka'ofa'ofa, 'o fenapasi lelei mo e ngaahi me'a makehe 'a Tonga. 'E malava 'e ha fakafofonga fakalotofonua 'o tali vave ange, langa ha va fetu'utaki taimi loloa, pea fakalahi 'a e tu'unga fe'au'auhi fakamaketi fakavaha'apule'anga. 'Oku mahu'inga 'a e kau 'i he ngaahi faka'ali'ali fefakatau'aki fakavaha'apule'anga ki hono fokotu'u 'o Tonga ko ha feitu'u fe'au'auhi fakatakimamata. 'Oku 'omi 'e he ngaahi tu'u'anga ko 'eni ha halanga hangatonu ki he kau fai tu'utu'uni mahu'inga 'i he kautaha fefononga'aki mo 'omi ha ngaahi faingamalie ke langa ha ngaahi hoa ngaue fo'ou, fakatupu ha ngaahi taki, mo ma'u ha ngaahi 'ilo ki he maketi. 'Oku kei hoko pe 'a 'Aositelelia mo Nu'usila ko e ongo maketi fakavahefonua mahu'inga koe'uhi ko 'ena ofi mai, lolotonga ia 'oku 'i ai 'a e faingamalie 'o 'Iulope ki he takimamata 'e malava ke ma'u ha fua ma'olunga. Ko e kau atu ki he ngaahi faka'ali'ali fefakatau'aki ko 'eni ke toe 'iloa 'a Tonga mo fakalahi 'a e ngaahi pukingi 'o fakafou 'I he taumu'a faka'asi. 'Oku mahu'inga 'a e fengae'aki mo e ngaahi kautaha vakapuna mo e ngaahi hoa fefakatau'aki ki hono fakalahi 'o e fehokotaki'anga, fa'u 'o e ngaahi tu'uaki fakamaketi fakataha, mo fa'u ha ngaahi tu'uaki fefononga'aki te ne malava fakalelei'i ke ma'u mo ma'ama'a 'e he kau folau. 'E lava 'e he ngaahi hoa ngaue ko 'eni 'o fakalahi ke a'u atu 'a Tonga ki he ngaahi maketi fakavaha'apule'anga, faka'ai'ai 'a e fefononga'aki 'o fakafou 'i he ngaahi ngaue tu'uaki, pea fakamalohia 'a e tu'unga fe'au'auhi 'a Tonga ko ha feitu'u 'oku fakataumu'a ki ai. 'Oku 'omi 'e he ngaahi folau anga maheni ke a'usia tonu 'e he kau fakafofonga folau mo e mitia, 'o faka'ata kinautolu ke nau mahino lelei ange hono tu'uaki 'a e anga fakafonua, fakanatula mo e fononga 'oku makehe ai 'a Tonga. 'I he taimi 'oku a'usia ai 'e he kau fakafofonga 'a e koloa, ngalingali te nau fakatau atu ia 'i he mo'oni mo e loto falala. 'Oku tokoni foki 'a e ngaahi folau anga maheni fakalotofonua ke mahino lelei ange 'a e seini mahu'inga 'o e takimamata mo fakalelei'i 'a e mateuteu ke talitali 'a e kau 'a'ahi mei tu'apule'anga. 'Oku hanga 'e he ngaahi folau ko 'eni 'o fakalelei'i 'a e tu'unga lelei 'o e tu'uaki mo hono tu'uaki atu 'o e takimamata.

Ko e 'ekitiviti hono tolu ke fakalelei'I founa fakamaketi faka'initaneti. 'Oku hanga 'e he mape fengae'aki 'o fakalelei'i 'a e fengae'aki mo tokonii tokotaha folau'eve'eva ke ne vakaii gaahi tefitoi me'a mahu'inga fakatakimamata I tonga 'i ha founa faka'ofa'ofa. Te ne lava 'o faka'ilonga'i 'a e ngaahi nofo'anga, ngaahi feitu'u fakafonua, ngaahi 'ekitivitii, ngaahi fehokotaki'anga 'I he fefononga'aki, mo e ngaahi me'a 'oku hoko, ke toe faingofua ange e palani fefononga'aki mo

fakafiefia. 'Oku fakalelei'i 'e he me'angaue ko 'eni 'a e a'usia fakalukufua 'a e kau 'a'ahi 'i he uepisaiti mo poupou'i 'a e ului 'aki hono tokoni'i 'a e kau faka'aonga'i ke nau sioloto ki he'enau folau mo mahino 'a e fekau'aki o e ongo feitu'u. Ko e Virtual Reality (VR) ko ha founa fo'ou mo faka'ofa'ofa ia ke ne 'omai 'a Tonga ke mo'ui ma'a e kau 'a'ahi —tautautefito kiate kinautolu 'oku 'ikai ke nau fakapapau'i pe 'ikai ke nau maheni mo e feitu'u 'oku nau 'alu ki ai. 'I hono 'oatu 'a e ngaahi a'usia tikili 'e 360 'o e ngaahi me'a fakafonua, ngaahi me'a 'oku hoko 'i tahi, ngaahi feitu'u faka'ofa'ofa, mo e mo'ui fakakolo, 'oku langa ai 'e he founa fakailekitulonika mo'oni (VR) ko eni 'a e ngaahi fehokotaki'anga fakaeloto mo fakatupu 'a e fiefia. 'Oku 'aonga 'aupito 'a e tekinolosia ko 'eni 'i he ngaahi faka'ali'ali fefononga'aki, ngaahi faka'ali'ali fefakatau'aki, mo e ngaahi tu'uaki faka'ilekitulonika, 'o tohoakii mai ai 'a e kau folau ke nau fili 'a Tonga kae 'ikai ko e ngaahi feitu'u 'oku fe'au'auhi. 'Oku toe fakamalohia foki 'e he koniteni 'o e polokalama fakatekinolosia ko eni (VR) 'a e higoa 'o e feitu'u, fakalelei'i 'a e talanoa, pea 'e lava ke toe faka'aonga'i ia 'i he ngaahi senolo faka'ilekitulonika kehekehe ke ma'u ha ola loloa.

Ko e ngaahi 'ekitiviti fakamaketi hangatonu ko e 'ekitiviti faka'osi ia 'I he fokotu'u ngaue fo'ou 'a e Ma'u Mafai ki he Takimamata (TTA). Ko Nu'usila ko e taha ia 'o e ngaahi maketi tefito 'a Tonga koe'uhi ko 'ene ofi fakasiokalafi, ngaahi fehokotaki fakafonua, mo e ngaahi sipinga fefononga'aki kuo fokotu'u. Kau atu ki he Auckland Travel Show ke tau hu fakahangatonu ki ha kau folau tokolahi mo e kau palofesinale 'i he sekitoa ko eni. 'Oku lava ai 'a Tonga ke faka'ali'ali 'ene ngaahi koloa faka takimamata ke mataa tonu, tali 'a e ngaahi faka'eke'eke 'i he taimi mo'oni, pea langa hake 'a e falala mo e mahu'inga'ia he taimi pe ko ia. 'I he 'i ai tonu mo e tu'uaki totonu, 'e lava 'e he polokalama ni 'o fakatupu fakahangatonu 'a e ngaahi tataki mo e bookings, lolotonga ia 'oku toe fakamalohia ai 'a e tu'unga 'o Tonga 'i he lolotonga 'o e kau folau Kiwi mo e ngaahi kolo 'oku nau fekumi ki he ngaahi a'usia mo'oni 'i he Pasifiki. Ko e tokotaha fakamaketi faka'ai'ai (influencer) ko e taha ia 'o e ngaahi founa lelei taha ke a'u ki he kau folau poto faka'ilekitulonika 'o e 'aho ni. 'I hono fakakau mai 'a e kau takiekina 'iloa—tautautefito kiate kinautolu 'oku tokolahi 'enau kau muimui 'i he ngaahi maketi mahu'inga—'e lava ke faka'ali'ali 'e Tonga hono faka'ofa'ofa, anga fakafonua, mo ene makehe 'o fakafou 'i he ngaahi me'a 'oku fakamanako mo fakafelave'i. 'E lava ke 'oatu 'e he kau takiekina 'a e ngaahi 'ata, vitioo, talanoa, mo e fakamatala lelei 'oku a'u ki he lauiafe (pe laui miliona) 'o e kau 'a'ahi 'e ala a'u ki ai. 'Oku hanga 'e he founa ko 'eni 'o fakaetangata 'a e feitu'u 'oku 'alu ki ai mo langa ha ngaahi fehokotaki fakaeloto 'oku 'ikai fa'a lava 'e he ngaahi tu'uaki tukufakaholo. Ko e fakamaketi faka'ai'ai (influencer) ko e taha ia 'o e ngaahi founa lelei taha ke a'u ki he kau folau poto faka'ilekitulonika 'o e 'aho ni. 'I hono fakakau mai 'a e kau fakamaketi faka'ai'ai 'iloa—tautautefito kiate kinautolu 'oku tokolahi 'enau kau muimui 'i he ngaahi maketi mahu'inga—'e lava ke faka'ali'ali 'e Tonga hono faka'ofa'ofa, anga fakafonua, mo ene makehe 'o fakafou 'i he ngaahi me'a 'oku fakamanako mo fakafelave'i. 'E lava ke 'oatu 'e he kau takiekina 'a e ngaahi 'ata, vitioo, talanoa, mo e fakamatala lelei 'oku a'u ki he lauiafe (pe laui miliona) 'o e kau 'a'ahi 'e ala a'u ki ai. 'Oku hanga 'e he founa ko 'eni 'o fakaetangata 'a e feitu'u 'oku 'alu ki ai mo langa ha ngaahi fehokotaki fakaeloto 'oku 'ikai fa'a lava 'e he ngaahi tu'uaki tukufakaholo. Ko e ngaahi fengae'aki mo e kau fakamaketi faka'ai'ai (influencer) 'oku nau 'omai ha ngaahi koniteni mahu'inga 'e malava ke toe fakataumu'a ki he ngaahi tu'uaki fakamaketi 'i he kaha'u.

2.5 Pa'anga Tokoni mei Muli ki he Ngaahi Poloseki

Tepile 8: Ngaahi kole Pa'anga Tokoni mei muli pea mo e Ngaahi tokoni fakapa'anga kuo lava 'o ma'u mai

POLOKALAMA TOKONI 1.03: VA'A FAITOKONIA E FAKAHOKO FATONGIA 'A E POTUNGAUE		
Hingoa 'o e Poloseki	Kautaha pe Fonua tokoni mai	Fakafuofua 'o e Pa'anga 'oku fiema'u (\$)
1. Misini senoleita ki he 'ofisi Takimamata	Kole tokoni ki ha kautaha pe ha fonua tokoni	Pa'anga Tonga (TOP) \$100,000.00
POLOKALAMA TOKONI 2.01: VA'A FAKAIVIA NGAHI PISINISI FAKATAKIMAMATA		
Hingoa 'o e Poloseki	Kautaha pe Fonua tokoni mai	Fakafuofua 'o e Pa'anga 'oku fiema'u (\$)
2. Fakatu'utu'unga faka'ilonga fetu'u 'o e ngaahi fale nofo totongi fakatakimamata mo e ngaahi falekai	Kole tokoni ki ha kautaha pe ha fonua tokoni	Pa'anga Tonga (TOP) \$40,000.00
3. Lao ki he uku	PACER Plus	TOP\$40,000
4. 'Ekitiviti ki tahi (Blue Water Activity)	PACER Plus	TOP\$40,000
5. Ako ma'ae sekitoa takimamata	PACER Plus	TOP\$80,000
6. Mape folau 'a e Takimamata 2025-2030	PACER Plus	TOP\$100,000
POLOKALAMA TOKONI 2.02: VA'A LANGA FAKALAKALAKA 'O E NGAHI FEITU'U FAKATAKIMAMATA		
Hingoa 'o e Poloseki	Kautaha pe Fonua tokoni mai	Fakafuofua 'o e Pa'anga 'oku fiema'u (\$)
7. Fakalelei'I 'o e Maka Peaukula- matafanga (Fakamatamatalelei/ malolo'anga ma'ae kakai)	Ngaahi 'o e Maka Peaukula- matafanga (Fakamatamatalelei/ malolo'anga ma'ae kakai)	TOP\$40,000.00
8. Ako ki hono toe faka'aonga'I 'o e Pelesitiki	Kole tokoni ki ha kautaha pe ha fonua tokoni	
9. Fakalakalaka 'o e Ngaahi feitu'u fakatakimamata; Poloseki ki hono langa 'o ha mamata'anga 'I he "Ha'amonga 'a Maui", Fale ma'u'anga fakamatala folau'eve'eva & Langa Fakalakalaka mo e tauhi 'o e fungafonua ke ma'a.	Kole tokoni ki ha kautaha pe ha fonua tokoni	TOP\$500,000.00
10. Langa Fakalakalaka ki he fanga ki'I Maketi iiki Fakatakimamata - Ngaahi feituu fakahoko katoanga mali - Sipoti Fakatakimamata - Me'akai Tu'ufonua - Tauhi 'o e Sapate	Kole tokoni ki ha kautaha pe ha fonua tokoni	TOP\$100,000.00
11. Mala'ekula Langa 'o ha senita ma'u'anga fakamatala ko e fale Tonga	Pule'anga Fakalipapulika 'o e Kakai 'o Siaina	TOP\$10,000,000.00
12. 'Elia 'I mu'a he mataafanga Nuku'alofa he Hala Vuna – uafu mo e foso (Uafu Vuna 'o ngata he kamata'anga 'o e Uafu Taufu'ahau) Fakamatamatalelei 'o e ngoue mo e ngaahi teuteu ki he ngoue; Langa 'o e fale ma'u'anga fakamatala 'I he Uafu Vuna, fakamatamatalelei kae ngaue fakapotopoto'aki e 'elia 'I he uafu ki he tu'uta mai 'a e Ngaahi vaka meili	Pule'anga Fakalipapulika 'o e Kakai 'o Siaina	TOP\$30,000,000.00

13. Halanga hangatonu ki he maketi takimamata (fefolau'aki he 'ea hangatonu mai mei Siaina mo e ngaahi fonua kehe)	Pule'anga Fakalipapulika 'o e Kakai 'o Siaina / Pule'anga Tonga	Tokoni Koloa
14. 'Eua Langa Fakalakalaka ki he Ngaahi Feitu'u Takimamata - Ngaahi papa Fakahinohinoki he ngaahi feitu'u mo e 'uhinga 'o e ngaahi feitu'u fakatakimamata - Ngaahi feitu'u mamata'anga mo e fakahinohino ki he hao mo e malu	Kole tokoni ki ha kautaha pe ha fonua tokoni	TOP\$300,000.00
15. Vava'u Langa Fakalakalaka ki he Ngaahi Feitu'u Takimamata - Ngaahi papa Fakahinohinoki he ngaahi feitu'u mo e 'uhinga 'o e ngaahi feitu'u fakatakimamata - Ngaahi feitu'u mamata'anga mo e fakahinohino ki he hao mo e malu	Kole tokoni ki ha kautaha pe ha fonua tokoni	TOP\$300,000.00
16. Loli ki hono fetuku 'o e ngaahi veve fakatakimamata 'a Vavaú, Haápai mo 'Eua	Kole tokoni ki ha kautaha pe ha fonua tokoni	TOP\$300,000.00
17. Loli veve ke ngaue'aki 'I Tongatapu	Kole tokoni ki ha kautaha pe ha fonua tokoni	TOP\$120,000
18. Fakalahi 'o e 'ofisi ma'u'anga fakamatala (Uafu Vuna)	Kole tokoni ki ha kautaha pe ha fonua tokoni	
19. Langa fanga ki'I falemalolo 'I he ngaahi matanga mo e mataatahi	Kole tokoni ki ha kautaha pe ha fonua tokoni	
20. Fakalelei'I 'o e hake'anga Kapiteni Kuki	Ofisi Ma'olunga Komisiona Pilitania ('Osi ma'u e pa'anga tokoni mei ai)	TOP\$15,000
21. Polokalama fakama'a kolo Masani	Kole tokoni ki ha kautaha pe ha fonua tokoni	TOP \$116,285
POLOKALAMA TOKONI 3.03: VA'A ANGAFAKAFONUA MO E TALATUKUFAKAHOLO		
Hingoa 'o e Poloseki	Kautaha pe Fonua tokoni mai	Fakafuofua 'o e Pa'anga 'oku fiema'u (\$)
22. Tokoni fakaekonomika í he ngaahi pisinisi oku nau fakahoko ngaue iiki mo makehe ange.	UNESCO ('Osi ma'u e pa'anga tokoni mei ai)	TOP\$70,560.00
23. Tanaki ngaahi maúánga fakamatala kihe ngaahi úlungaanga fakafonua mei he komiuniti	UNESCO ('Osi ma'u e pa'anga tokoni mei ai)	TOP\$100,000.00
24. Fakatotolo mo e tanaki fakamatala 'I he hili 'a e peaukula mo e puna 'a e mo'unga afi HTHH	Kole pa'anga tokoni ki he UNESCO	TOP\$120,000.00

2.6 Fokotu'utu'u Ngaue Fo'ou

Ko e ngaahi ngaue fo'ou eni 'a e Potungaue 'oku faka'amu ke kamata fakahoko 'o ka 'l ai ha pa'anga ki ai.

Tepile 9: Ngaahi Fokotu'utu'u Ngaue Fo'ou 'a e Potungaue Takimamata

Ngaahi fokotu'utu'u ngaue fo'ou	Ngaahi Ngaue ke fakahoko	'UHINGA ki he fokotu'u atu 'o e ngaue fo'ou	FY 2024/25	FY 2025/26	FY 2027/28	Polok alama	Polok alama Tokoni #
1. Katoanga Fakafonua Tonga (Tonga Fest)	- Fakaafe'l ngaahi kolisi 'l Tongatapu mo ha kolisi 2-3 mei he ngaahi 'otu motu ke nau kau he faka'ali'ali ngaahi faiva tu'ufonua - Fakaafe'l ha kolisi mei Nu'usila mo Aositelelia ke na kau mai ki he faka'ali'ali ngaahi faiva fakatonga - Fakaafe'l ngaahi ngaue fakamea'a ke nau faka'ali'ali mo fakatau enau ngaahi koloa mea'a. - Tikite mo e pa'anga folau kihe ngaahi ako 'oku fakaafe'l mei Nu'usila, Aositelelia mo e 'otu motu - Totongi ha feitu'u ke fakahoko ai 'a e Katoanga Fakafonua (Tonga Fest) - Teuteu'l ha ngaahi pale ke foaki ki he ngaahi ako 'oku nau kau ki he katoanga	'Oku vakai 'a e polokalama ko 'eni ki ha me'a 'e ua: 1) Ke fakatolonga mo tu'uaki 'etau ngaahi tu'unga angafakafonua makehe tautautefito ki he'etau lea, ngaahi 'aati fakafaiva, me'atokoni tukufakaholo, ngaahi 'aati mo e ngaahi ngaue fakamea'a mo e ngaahi teunga tukufakaholo mo e 2) Ke fakamanatu 'a e ta'u 150 'o e Konisitutone/'Ah o Fakafonua 'o Tonga. 'E hoko 'a e polokalama ko 'eni ko ha polokalama fakata'u 'l he 'aho 4 'o Novema pea 'e fakamanatu foki ai 'a 'etau Tu'i, Hou'eiki mo e Kakai mo ha Sola 'oku 'eva mai ki Tonga. 'E fokotu'utu'u 'eni 'o makatu'unga 'i he fakakaukau 'o e "Fale 'o Kainga" 'oku ne fakafongonga'i 'a e Sosaieti kotoa 'a Tonga. 'Oku 'iai 'a e tui 'e hoko 'a e polokalama ko eni ko ha polokalama te ne fakatahataha'i e	1,000,000	1,000,000	1,000,000	3	01

		kainga Tonga kotoa - ngaahi siasi, kulupu to'utupu, ngaahi ako, ngaahi kolo, ngaahi pisinisi, kalapu kavatonga, ngaahi potungaue 'a e pule'anga pea mo e ngaahi pule'anga muli 'i Tonga ni, pea pehe foki ki he ngaahi 'otu motu. 'E tokoni lahi eni ki he takimamata 'i hono fakalahi 'a e ngaahi 'iveni fakaloto fonua pea 'e tokoni lahi ia ki he ma'u'anga mo'ui 'a e kau ngaue fakamea'a mo e ngaahi pisinisi iiki ange. Fenapasi mo e SDG fika 8, Taketi 8.9 & SDG fika 11 Taketi 11.4					
2. Katoanga Mafana (Mafana Fest)	- Fakaafe'i kau hiva Tonga 'iloa mei muli ke nau fakahoko e koniseti I Tonga - Fakamole ki hono fakafolau mai kau hiva ko eni (tikite/pa'anga folau) - Totongi ha feitu'u/fale ke fakahoko ai e koniseti - Tu'uaki atu e koniseti ke 'iloa he Tonga kotoa fekau'aki mo e teuaki 'o e koniseti ko eni	Ko e taumu'a 'o e polokalama ko 'eni ke fakatupulaki 'a e ngaahi 'ekitiviti fakatakimamata te ne tohoaki'i mai ha kau folau 'eve'eva tokolahi ange ki hotau fonua. 'E hoko 'a e Katoanga Mafana ko ha faka'ali'ali hiva pea'oku faka'amu 'a e Potungaue ke fakahoko fakata'u. 'E 'ikai ngata pe 'i he hoko 'eni ko ha faingamalie ki he kau hiva Tonga 'iloa 'oku nofo 'i muli ka ko ha faingamalie foki ia ki he'etau kau hiva 'iloa fakaloto fonua ke nau fehokotaki	460,000	460,000	460,000	2	02

		mo ako mei he kau hiva tu'unga ma'olunga ko 'eni. 'Ikai ngata ai, 'oku fakataumu'a 'a e polokalama fo'ou ko 'eni ke fakalahi 'a e ngaahi lelei faka'ekonomika ki hotau fonua. Ka fakahoko 'eni, 'e ngaue fakataha 'a e Potungaue mo e ngaahi kolo fakaloto fonua mo e ngaahi komiti kehe hange ko e fokotu'utu'u katoanga ke fakafekau'aki mo fakafaingofua'i 'a e polokalama fakata'u ni. Faka'osi, 'e fakapapau'i 'e he polokalama ko 'eni 'oku 'i ai 'a e pou pou ki he Potungaue ke fokotu'utu'u mo tokanga'i 'a e fakalakalaka 'o e ngaahi 'ekitiviti fakatakimamata fo'ou ko 'eni ki he lelei 'a hotau kakai pea mo e fonua fakalukufua. Fenapasi mo e SDG fika 8, Taketi 8.9 & SDG fika 11 Taketi 11.4					
3. NGA AHI 'EKITIVITI FAKAMAKETI TOE TANAKI ATU (TTA)							
3.1 Poloseki toe fakahingoa 'o e Takimamata Konga 2	- Poloseki toe fakahingoa Takimamata kongā 2 'oku fakatefito ia 'I hono tuku atu 'o e hingoa fo'ou fakaloto fonua 'o fakafou 'i he ngaahi fakataha mo e ngaahi sekitoa takimamata moe ngaahi kupu fekau'aki kotoa pe. - Kamata'i mo tuku atu 'a e hingoa fo'ou 'a Tonga ki he'emaui ngaahi maketi mahu'inga 'o kau ai 'a Nu'u Sila mo 'Aositelelia.	Na'e 'i ai ha fiema'u lahi ke fakalelei'i 'a e ngaahi fetonounou'aki ko 'eni pea mo fakahoko ha fakamatala fakamuimuitaha ki he'etau fakahinohino ki he fakafou'ou e hingoa (branding). Ko	269,900	200,000	200,000	4	01

	• ‘E kau ‘i he ngaahi ‘ekitivitii ‘a e aleapau mo ha Kautaha Fakamaketi ke ne tataki ‘a e ngaue ni. Fa‘u ‘a e ngaahi koniteni mo e vitio ki he tu‘uaki pea mo e fefakatau‘aki mo e konisiuma.	hono mo‘oni, na‘e fokotu‘u ‘i he 2014 ‘e he kau pule ‘o e ‘ofisi Takimamata ‘o Tonga ke toe fakahingoa ‘i he‘enau ‘ilo ‘oku ‘ikai ola lelei mo fu‘u lahi ‘a e lea lolotonga ko e ‘Tonga The True South Pacific’. Me‘apango, na‘e te‘eki ai ke fai ‘eni pea ‘oku kei hoko pe ‘a e hingoa ko ‘eni ko ‘emau ngaahi fokotu‘u mahu‘inga ‘i he ta‘u ‘e 15 tupu. Ko e hingoa ko ha konga mahu‘inga ia ‘o ‘etau ngaahi founa fakamaketi koe‘uhi ko ‘ene uesia lahi ‘a e faikehekehe mo e fe‘au‘auhi. ‘Oku tau ma‘u ‘a e mahino tatau ‘oku faingata‘a ke fakafaikehekehe‘i ‘a Tonga mei hotau ngaahi fonua kaunga‘api he ‘oku tau ‘oatu ‘a e ngaahi koloa mo e ngaue meimei tatau. ‘Oku ‘ikai toe fehu‘ia heni ‘a e kehekehe ‘i he fakalakalaka ‘o e koloa mo e ngaue he ‘oku ‘ikai ke tau ma‘u ‘a e ngaahi ma‘u‘anga tokoni ke tatau mo e tu‘unga fakalakalaka ‘oku fakahoko ‘i he ngaahi fonua kaunga‘api ko ‘eni. ‘Oku ‘omi ‘e he me‘a ni ‘a ‘etau fili lelei taha ki he hingoa. Neongo ia, ko e me‘a pango ‘oku					
--	---	---	--	--	--	--	--

		lahi 'a e ngaahi ngaue 'oku fie ma'u ke fakalelei'i 'aki 'etau ngaahi founa faka'ilonga (branding) ki ha tu'unga 'e lava ke tau fe'au'auhi lelei ai. Fenapasi mo e SDG Fika 8, taketi 8.9					
3.2 Fakalahi 'a e ngaahi 'ekitiviti fefakatau'aki fefononga'aki	- Fokotu'u ha fakafofonga takimamata 'o Tonga ke ne tokanga'i 'a e maketi 'i 'Iulope - Kau ki he ngaahi faka'ali'ali fefakatau'aki fo'ou 'i 'Aositelelia, Nu'u Sila mo 'Iulope - Ako Fefakatau'aki 'i he 'initaneti - Ngaahi fengaue'aki 'a e kautaha vakapuna mo e fefakatau'aki - Ngaahi folau anga maheni fakaloto fonua mo kautaha fakatu'apule'anga	Ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha fakafofonga ngaue mateaki 'oku fakatefito mo tokanga taha ki he maketi 'i 'Iulope 'o fakapapau'i 'a e fengaue'aki ma'u pe mo e ngaahi kautaha mahu'inga, kau ai 'a e kau fakafofonga folau, kau taki takimamata, ngaahi kautaha vakapuna mo e mitia. 'Oku fakafofonga'i 'e 'Iulope ha maketi mahu'inga mo e kau folau 'oku nau nofo fuoloa ange mo fekumi ki ha ngaahi a'usia fakafonua faka'ofa'ofa, 'o fenapasi lelei mo e ngaahi me'a makehe 'a Tonga. 'E malava 'e ha fakafofonga fakaloto fonua 'o tali vave ange, langa ha va fetu'utaki taimi loloa, pea fakalahi 'a e tu'unga fe'au'auhi fakamaketi fakavaha'apule'a nga. 'Oku mahu'inga 'a e kau 'i he ngaahi faka'ali'ali fefakatau'aki	322,000	322,000	322,000	4	01

		fakavaha'apule'a nga ki hono fokotu'u 'o Tonga ko ha feitu'u fe'au'auhi fakatakimamata. 'Oku 'omi 'e he ngaahi tu'u'anga ko 'eni ha halanga hangatonu ki he kau fai tu'utu'uni mahu'inga 'i he kautaha fefononga'aki mo 'omi ha ngaahi faingamalie ke langa ha ngaahi hoa ngaue fo'ou, fakatupu ha ngaahi taki, mo ma'u ha ngaahi 'ilo ki he maketi. 'Oku kei hoko pe 'a 'Aositelelia mo Nu'usila ko e ongo maketi fakavahefonua mahu'inga koe'uhi ko 'ena ofi mai, lolotonga ia 'oku 'i ai 'a e faingamalie 'o 'lulope ki he takimamata 'e malava ke ma'u ha fua ma'olunga. Ko e kau atu ki he ngaahi faka'ali'ali fefakatau'aki ko 'eni ke toe 'iloa 'a Tonga mo fakalahi 'a e ngaahi pukingi 'o fakafou 'I he taumu'a faka'asi 'Oku mahu'inga 'a e fengaue'aki mo e ngaahi kautaha vakapuna mo e ngaahi hoa fefakatau'aki ki hono fakalahi 'o e fehokotaki'anga, fa'u 'o e ngaahi tu'uaki fakamaketi fakataha, mo fa'u ha ngaahi tu'uaki (package)					
--	--	--	--	--	--	--	--

		fefononga'aki te ne malava fakalelei'i ke ma'u mo ma'ama'a 'e he kau folau. 'E lava 'e he ngaahi hoa ngaue ko 'eni 'o fakalahi ke a'u atu 'a Tonga ki he ngaahi maketi fakavaha'apule'a nga, faka'ai'ai 'a e fefononga'aki 'o fakafou 'i he ngaahi ngaue tu'uaki, pea fakamalohia 'a e tu'unga fe'au'auhi 'a Tonga ko ha feitu'u 'oku fakataumu'a ki ai. 'Oku 'omi 'e he ngaahi folau anga maheni ke a'usia tonu 'e he kau fakafofonga folau mo e mitia, 'o faka'ata kinautolu ke nau mahino lelei ange hono tu'uaki 'a e anga fakafonua, fakanatula mo e fononga 'oku makehe ai 'a Tonga. 'I he taimi 'oku a'usia ai 'e he kau fakafofonga 'a e koloa, ngalingali te nau fakatau atu ia 'i he mo'oni mo e loto falala. 'Oku tokoni foki 'a e ngaahi folau anga maheni fakaloto fonua ke mahino lelei ange 'a e seini mahu'inga 'o e takimamata mo fakalelei'i 'a e mateuteu ke talitali 'a e kau 'a'ahi mei tu'apule'anga. 'Oku hanga 'e he ngaahi folau ko 'eni 'o fakalelei'i 'a e tu'unga lelei 'o e tu'uaki mo					
--	--	--	--	--	--	--	--

		hono tu'uaki atu 'o e takimamata. Fenapasi mo e SDG Fika 8, taketi 8.9					
3.3 Fakalelei'i 'a e ngaahi ngaue fakamaketi initaneti	- Fa'u ha mape fengaue'aki ki he uepisaiti - Fa'u ha ngaahi a'usia faka'initaneti (Virtual Reality) ki he kau 'a'ahi ki Tonga ke tohoaki'I ki nautolu ke nau puka ha folau ki Tonga.	'Oku hanga 'e he mape fengaue'aki 'o fakalelei'i 'a e fengaue'aki mo tokonii tokotaha folau'eve'eva ke ne vakaii gaahi tefitoi me'a mahu'inga fakatakimamata I tonga 'i ha founa faka'ofa'ofa. Te ne lava 'o faka'ilonga'i 'a e ngaahi nofo'anga, ngaahi feitu'u fakafonua, ngaahi 'ekitivitii, ngaahi fehokotaki'anga 'I he fefononga'aki, mo e ngaahi me'a 'oku hoko, ke toe faingofua ange e palani fefononga'aki mo fakafiefia. 'Oku fakalelei'i 'e he me'angaue ko 'eni 'a e a'usia fakalukufua 'a e kau 'a'ahi 'i he uepisaiti mo poupu'i 'a e ului 'aki hono tokoni'i 'a e kau faka'aonga'i ke nau sioloto ki he'enau folau mo mahino 'a e fekau'aki o e ongo feitu'u. Ko e Virtual Reality (VR) ko ha founa fo'ou mo faka'ofa'ofa ia ke ne 'omai 'a Tonga ke mo'ui ma'a e kau 'a'ahi —tautautefito kiate kinautolu 'oku 'ikai ke nau fakapapau'i pe 'ikai ke nau	50,000	20,000	20,000	4	01

		maheni mo e feitu'u 'oku nau 'alu ki ai. 'I hono 'oatu 'a e ngaahi a'usia tikili 'e 360 'o e ngaahi me'a fakafonua, ngaahi me'a 'oku hoko 'i tahi, ngaahi feitu'u faka'ofa'ofa, mo e mo'ui fakakolo, 'oku langa ai 'e he founa fakailekitulonika mo'oni (VR) ko eni 'a e ngaahi fehokotaki'anga fakaeloto mo fakatupu 'a e fiefia. 'Oku 'aonga 'aupito 'a e tekinolosia ko 'eni 'i he ngaahi faka'ali'ali fefononga'aki, ngaahi faka'ali'ali fefakatau'aki, mo e ngaahi tu'uaki faka'ilekitulonika, 'o tohoakii mai ai 'a e kau folau ke nau fili 'a Tonga kae 'ikai ko e ngaahi feitu'u 'oku fe'au'auhi. 'Oku toe fakamalohia foki 'e he koniteni 'o e polokalama fakatekinolosia ko eni (VR) 'a e higoa 'o e feitu'u, fakalelei' 'a e talanoa, pea 'e lava ke toe faka'aonga'i ia 'i he ngaahi senolo faka'ilekitulonika kehekehe ke ma'u ha ola loloa. Fenapasi mo e SDG Fika 8, taketi 8.9					
3.4 Ngaahi 'Ekitiviti Fakamaketi hangatonu	- Kau atu ki he faka'ali'ali fefofonga'aki 'I 'Okalani, Nu'usila - Fakakau mai ha kau takiekina 'iloa ke nau tu'uaki hotau fonua.	Ko Nu'u Sila ko e taha ia 'o e ngaahi maketi tefito 'a Tonga koe'uhi ko 'ene ofi fakasiokalafi, ngaahi fehokotaki	96,000	96,000	96,000	4	01

		fakafonua, mo e ngaahi sipinga fefononga'aki kuo fokotu'u. Kau atu ki he Auckland Travel Show ke tau hu fakahangatonu ki ha kau folau tokolahi mo e kau palofesinale 'i he sekitoa ko eni. 'Oku lava ai 'a Tonga ke faka'ali'ali 'ene ngaahi koloa faka takimamata ke mataa tonu, tali 'a e ngaahi faka'eke'eke 'i he taimi mo'oni, pea langa hake 'a e falala mo e mahu'inga'ia he taimi pe ko ia. 'I he 'i ai tonu mo e tu'uaki totonu, 'e lava 'e he polokalama ni 'o fakatupu fakahangatonu 'a e ngaahi tataki mo e bookings, lolotonga ia 'oku toe fakamalohia ai 'a e tu'unga 'o Tonga 'i he lotolotonga 'o e kau folau Kiwi mo e ngaahi kolo 'oku nau fekumi ki he ngaahi a'usia mo'oni 'i he Pasifiki. Ko e tokotaha faka'ai'ai fakamaketi (influencer) ko e taha ia 'o e ngaahi founga lelei taha ke a'u ki he kau folau poto faka'ilekitulonika 'o e 'aho ni. 'I hono fakakau mai 'a e kau takiekina 'iloa—tautautefito kiate kinautolu 'oku tokolahi 'enau kau muimui 'i he ngaahi maketi mahu'inga—'e					
--	--	--	--	--	--	--	--

		lava ke faka'ali'ali 'e Tonga hono faka'ofa'ofa, anga fakafonua, mo ene makehe 'o fakafou 'i he ngaahi me'a 'oku fakamanako mo fakafelave'i. 'E lava ke 'oatu 'e he kau takiekina 'a e ngaahi 'ata, vitioo, talanoa, mo e fakamatala lelei 'oku a'u ki he lauiafe (pe laui miliona) 'o e kau 'a'ahi 'e ala a'u ki ai. 'Oku hanga 'e he founa ko 'eni 'o fakaetangata 'a e feitu'u 'oku 'alu ki ai mo langa ha ngaahi fehokotaki fakaeloto 'oku 'ikai fa'a lava 'e he ngaahi tu'uaki tukufakaholo. Ko e maketi fakatakiekina 'iloa (influencer) ko e taha ia 'o e ngaahi founa lelei taha ke a'u ki he kau folau poto faka'ilekitulonika 'o e 'aho ni. 'I hono fakakau mai 'a e kau takiekina 'iloa— tautautefito kiate kinautolu 'oku tokolahi 'enau kau muimui 'i he ngaahi maketi mahu'inga—'e lava ke faka'ali'ali 'e Tonga hono faka'ofa'ofa, anga fakafonua, mo ene makehe 'o fakafou 'i he ngaahi me'a 'oku fakamanako mo fakafelave'i. 'E lava ke 'oatu 'e he kau takiekina 'a e ngaahi 'ata, vitioo, talanoa, mo e fakamatala lelei 'oku a'u ki he lauiafe (pe laui					
--	--	---	--	--	--	--	--

		miliona) 'o e kau 'a'ahi 'e ala a'u ki ai. 'Oku hanga 'e he founa ko 'eni 'o fakaetangata 'a e feitu'u 'oku 'alu ki ai mo langa ha ngaahi fehokotaki fakaeloto 'oku 'ikai fa'a lava 'e he ngaahi tu'uaki tukufakaholo. Ko e ngaahi fengae'aki mo e kau takiekina iloa (influencer) 'oku nau 'omai ha ngaahi koniteni mahu'inga 'e malava ke toe fakataumu'a ki he ngaahi tu'uaki fakamaketi 'i he kaha'u. Fenapasi mo e SDG Fika 8, taketi 8.9					
4. FAKATOLONGA 'O E NGAHI ANGA FAKAFONUA MO E TUKUFAKALOHO 'O TONGA (CHD)							
4.1 'A'ahi mo e faka'ali'ali 'o e mesiume	- Hokohoko atu pe hono fakatau mai ngaahi koloa ki he misiume - Folau kau ngaue 'I he 'iuniti ki motu ke fakahoko 'a e polokalama ko eni - Polokalama letio/televiseone ke 'ilo 'e he kakai 'a e polokalama ko eni - Fakamatala fekau'aki mo e koloa 'oku faka'ali'ali 'I he misiume - Fanga ki'I naunau ke tokoni ki he polokalama - Fakasio ha tokotaha ke ne fakahoko e polokalama ko eni	'E nofotaha 'a e faka'ali'ali ko 'eni 'i he faka'ali'ali 'o e misiume ki he 'Otu Motu. Ko e taumu'a 'o e polokalama ko 'eni ke fakalahi 'a e faingamalie 'a e kolo mo e fengae'aki mo e ngaahi koloa fakafonua. 'E lava foki ke fenapasi 'a e faka'ali'ali 'a e misiume ko 'eni mo e ngaahi me'a 'oku hoko 'i he vakameili mo e fa'ahita'u mamata tofua'a 'i he 'otu motu ma'a e kau folau 'eve'eva Fenapasi mo e SDG Fika 8, taketi 8.9 mo e fika 11 taketi 11.4	\$103,000	\$103,000	\$103,000	3	01
4.2 Fakaakeake 'o e senita Fakafonua ki he	Totongi ha kau faiva ke nau fakahoko ha faiva fakatonga 'I he taimi 'oku tu'uta ai e vaka meili	Hili e kakato 'a e Aleapau mo e tokotaha 'oku lolotonga	\$201,000	\$201,000	\$201,000	3	01

Anga Fakafonua (TNCC)	- Fakahoko ha ngaahi faiva fakafonua kau ai hano fakatataa'i founa 'o e 'a'ati, anga fakafonua ki he folau'eve'eva mei he vaka meili - Fakatau mai ha ngaahi naunau ta me'a faka fonua ke fakahoko'aki 'a e faiva (nafa, kele'a, fangufangu etc) - Totongi fanga ki'i pisinisi ngaue fakamea'a ke nau faka'ali'ali mo fakatau ai pe enau koloa ki he folau'eve'eva	ngaue'aki 'a e TNCC 'e fakaake mo fakahoko 'e he Potungaue 'a e ngaahi 'ekitiviti fakafonua 'i he TNCC. 'Oku fakataumu'a 'a e ngaahi 'ekitiviti ko 'eni ke tu'uaki mo vahevahe hotau Anga fakafonua mo e Tala Tukufakaholo faka-Tonga 'o fakafou 'i he fakahoko 'o e ngaahi 'aati, ngaahi ngaue fakamea'a tukufakaholo, faka'ali'ali fakafonua, ngaahi ouau mo e ngaahi 'ekitiviti fakafonua kehekehe. 'I he taimi tatau, kuo 'osi kamata 'e he Minisita 'a e polokalama ko 'eni ma'a e kau folau 'eve'eva 'oku tu'uta mai 'i ha vaka meili 'i he Holo Fakamanatu Kuini Salote 'o tatali ki hono ma'u 'o e TNCC. Fenapasi mo e SDG taumu'a fika 8, taketi 8.9 pea moe SDG fika 11, taketi 11.4					
4.3 Fokotu'u ha fakamatala fakava'e fakafonua ki he Ngaahi Feitu'u Tukufakaholo	- Folau 'a e ni'ihiki kau 'ofisa he va'a ni ki he tukui motu ke tanaki mai ha ngaahi fakamatala - Ko e ngaahi fakamatala 'e fiema'u ha kau 'ofisa mei he va'a ni ke nau 'a'ahi ki he ngaahi matanga mo e kolo koia ke tanaki mei ai 'a e ngaahi fakamatala - Fakataha mo e kakai totonu mei he ngaahi matanga 'o e kolo koia.	'Oku fakataumu'a 'a e polokalama ko 'eni ke fokotu'u ha makatu'unga 'o e Feitu'u Tukufakaholo 'a Tonga. 'E 'aonga ki Tonga 'a hono fakahoko 'o e polokalama ko 'eni 'o fakafou 'i hono ma'u 'o e ngaahi fakamatala fakava'e 'o e tu'unga	\$23,500	\$23,500	\$23,500	3	01

		lolotonga 'o e ngaahi feitu'u tukufakaholo 'i Tonga pea 'i he fakamatala ko ia te tau mateuteu ange ai ke fakahoko 'a e ngaahi 'ekitiviti ki hono malu'i mo fakatolonga ki he kaha'u. 'Ikai ngata ai, 'e 'aonga 'a e polokalama ko 'eni 'i hono fakahoko 'o e ngaahi lipooti kimu'a mo e hili 'a e fakatamaki 'a ia 'e tokoni ki he ngaahi hoa tokoni fakavaha'apule'a nga 'i hono fakahoko 'o e ngaue ko ia. Poupou ki he SDG fika 11, Taketi fika 11.4					
5. Fakamalohia 'a e Ngaahi 'elia tokanga'I makehe (Special Management Areas) lolotonga 'o fakafou 'i he tokoni fakapa'anga mo fakatekinikale – Fakalakalaka 'o e Komuniti	- Folau ni'ihi 'o e kau 'ofisa mei he Va'a ni ki he tukui motu 'o sio ki he tu'unga lolotonga 'oku 'iai 'a e ngaahi feituu tokanga'I makehe (SMAs) - Fakataha mo e komuinita (pule fakavahe, ofisa kolo, tokotaha mataotao ki he ngaahi me'a 'I tahi mo e ngaahi kupu fekau'aki - Faka'ataa ha ki'I tokoni fakapa'anga ki he feitu'u 'oku 'iai e ngaahi 'elia tokanga'I makehe ke sio ki he tu'unga 'oku 'iai 'a e pa'anga tokoni - Fakatau ha me'angaue fakatekinikale ke tokoni ki he ngaue.	'Oku fakataumu'a 'a e polokalama ko 'eni ke tokoni'i 'a e ngaahi komuinita 'oku 'i ai 'enau ngaahi 'Elia tokanga'I makehe (SMA) 'aki hono 'oatu ha tokoni fakapa'anga mo fakatekinikale ke fakatupulaki 'a e ngaahi 'ekitiviti fakatakimamata ke tu'ulua 'a ia 'e ma'u ai ha pa'anga hu mai ke tokoni ki he fakalakalaka mo hono tokanga'i 'o e 'elia tokanga'I makehe (SMA) takitaha. Kuo fa'u fa'u 'e he Potungau ha ngaahi fakahinohino ki he ngaahi tokoni fakatakimamata ki he ngaahi 'elia tokanga'I	\$60,000	\$60,000	\$60,000	2	01

		makehe (SMAs) pea ko e taumu'a ke fakamalohia 'a e malava ko ia 'e he ngaahi kolo ke fakahoko ha ngaahi 'ekitiviti takimamata tu'ulua mo anga fakakaume'a. 'Oku toe fakataumu'a foki 'a e ngaue ke fakafehokotaki 'a e ngaahi kolo ki he ngaahi kautaha 'I he Pasifiki mo fakavaha'apule'a nga 'oku nau faka'ai'ai 'a e lanu mata 'o e takimamata pea 'i he hoa ko 'eni, ke fakapapau'i 'oku fakahoko fakataha 'a e ngaahi 'ekitiviti fakatakimamata 'i he ta'u kotoa pe ma'a e kau folau 'eve'eva. 'Ikai ngata ai, 'e toe tokoni foki 'a e ngaue ko 'eni ki hono fakatupulaki 'o e ngaahi 'ekitiviti takimamata 'a ia te ne fakapapau'i 'oku fengaue'aki 'a e tukui kolo ki he lelei 'a e fonua fakakatoa. Fenapasi mo e SDG taumu'a fika 11 mo e SDG taumu'a fika 14					
6. Fakatupulaki 'o e uku (recreational diving) ko ha koloa mahu'inga 'o e takimamata	- Kau atu ki he ngaahi katoanga felave'I mo e uku fakaloto fonua mo fakatu'apule'anga - Fakahoko ha ako ki he uku - Totongi ha tokotaha ke ne fakahoko 'a e ako ki he uku - Teuteu'I ha ngaahi naunau ki he ako	Ko e taumu'a 'o e polokalama ko 'eni ke fakatupulaki 'a e uku (recreational diving) ko e taha 'o e ngaahi koloa takimamata mahu'inga 'e lava ke 'oatu 'e Tonga ki he kau folau 'eve'eva lolotonga ia 'oku tokanga taha ki	\$150,000	\$150,000	\$150,000	2	01

		he tu'ulua mo e ngaahi founa fakakaume'a faka'ekolo. 'Oku lolotonga fa'ufa'u 'e he Potungaue ha Lao ke fakapapau'i 'oku fakahoko 'e he kau ngaue taukei mo e kau ngaue 'a e 'ekitiviti ko 'eni kae fakamu'omu'a 'a e malu 'o e kau folau 'eve'eva. 'Ikai ngata ai, 'oku feinga 'a e Potungaue ke fokotu'utu'u ha ako langa fakalalakaka ke ne tokanga'I e ngaue ni mo fakapapau'i 'oku muimui ki he ngaahi tu'utu'uni kuo fokotu'u. Mo 'oatu ha ako ki hono fakaivia 'o e kau ngaue mo e ngaahi kautaha tokoni fo'ou ki he maketi ni. 'E 'i ai foki mo e faingamalie ke kau atu ki he ngaahi maketi 'I he Pasifiki mo fakavaha'apule'a nga ke toe fakatupulaki 'a e maketi ko 'eni ki ha tu'unga ma'olunga pea lava ke fe'au'auhi mo hotau ngaahi fonua kaunga'api. Fakatatau ki he Taumu'a Fika 9 'o e SDG					
7. Tu'unga langa fakalalakaka 'a e sekitoa 'iote	- Lava hono fokotu'u e komiti 'iote - Kau atu ki he ngaahi katoanga felave'I mo e 'iote fakaloto fonua mo fakatu'apule'anga - Fokotu'utu'u ha polokalama lova 'iote (polokalama talitali ngaahi 'iote, polokalama ke kau	'Oku vakai 'a e ngaue fokotu'u fo'ou ko 'eni ki he fakalalakaka mo e poupu 'a e 'iote ki he fakautuutu 'o e ngaahi 'iote fakatu'apule'ang a kuo nau 'ahia	\$170,000	\$170,000	\$170,000	2	01

	kiai ni'ihī 'oku nau folau mai he 'iote)	hotau fonua, 'omi ha ngaahi naunau mo ha ngaahi ngaue ke fokotu'utu'u 'aki e maketi ni pea mo fakalahi e ngaahi lelei faka'ekonomika 'oku 'oatu ki he tu'unga faka'ekonomika hotau fonua. 'Oku fie ma'u ha tokoni fakapa'anga mo fakatekinikale ki he ngaue ko 'eni ke ne faka'ai'ai 'a e ngaahi faingamalie fakainivesimeni 'o fakafou 'i he ngaahi katoanga faka'ali'ali 'I he Pasifiki mo fakavaha'apule'a nga fakatou'osi. 'Oku 'i ai 'a e Komiti Pule 'a e Potungaue 'oku nau tokanga'i 'a e ngaahi 'ekitiviti kotoa pe 'o e 'iote neongo ia, 'oku 'ikai ha patiseti pau ke tokoni ki he ngaue fakatekinikale 'oku fakahoko. Ko ia ai, 'e fakapapau'i 'e he ngaue ko 'eni 'oku 'i ai ha pou pou ki he Potungaue ke vakai'i mo tokanga'i 'a e ngaahi ngaue lolotonga 'oku nau feinga ke fokotu'u ha komiti fengaue'aki mo e ngaahi kautaha fakavaha'apule'a nga mo e 'inivesitoa. Fenapasi mo e SDG fika 9					
--	---	--	--	--	--	--	--

3. Patiseti mo e Kau Ngaue

Ko e ngaahi Tēpile ko eni ‘oku ‘oatu ai ‘a e Patiseti Fakalukufua ‘a e Potungaue, ‘I he Pa’anga fakalotofonua mo e Pa’anga tokoni, pea mo hono fakaikiiki ‘o e pa’anga ki he vahe ‘a e kau ngaue.

Tepile10: Pa’anga Fakalotofonua mo e Pa’anga Tokoni ‘I he Fakafa’ahinga (pa’anga & koloa tokoni)

Ngaahi Pa’anga Hu Atu	2024/25 Patiseti (Ta’u kamata)	2025/2026 Patiseti (\$)	2026/2027 Fkfuofua (\$)	2027/2028 Fkfuofua (\$)
Kau Ngaue Tu’uma’u (10xx)	1,674,600	1,775,000	1,775,000	1,775,000
Kau Ngaue Lau’aho (11xx)	904,100	974,100	974,100	974,100
Fefononga’aki mo Fetu’utaki (12xx)	363,200	316,300	316,300	316,300
Tauhi mo Fakalele Ngaue (13xx)	1,490,400	1,528,500	1,528,500	1,528,500
Totongi Koloa mo Ngaue (14xx)	919,700	664,600	664,600	664,600
Me’a’ofa Fakangaue mo e ‘Inasi (15xx)	1,792,800	1,792,400	1,792,400	1,792,400
Ngaahi Koloa (20xx)	363,000	99,400	99,400	99,400
Patiseti Tokoni (22xx)	3,000,000	0	0	0
Pa’anga Fakakatoa Hu Atu	10,507,800	7,150,300	7,150,300	7,150,300
Patiseti FAKALOTOFONUA				
Kau Ngaue Tu’uma’u (10xx)	1,674,600	1,775,000	1,775,000	1,775,000
Kau Ngaue Lau’aho (11xx)	904,100	974,100	974,100	974,100
Fefononga’aki mo Fetu’utaki (12xx)	363,200	316,300	316,300	316,300
Tauhi mo Fakalele Ngaue (13xx)	1,490,400	1,528,500	1,528,500	1,528,500
Totongi Koloa mo Ngaue (14xx)	919,700	664,600	664,600	664,600
Me’a’ofa Fakangaue mo e ‘Inasi (15xx)	1,792,800	1,792,400	1,792,400	1,792,400
Ngaahi Koloa (20xx)	363,000	99,400	99,400	99,400
Patiseti Tokoni (22xx)	3,000,000	0	0	0
PA’ANGA FAKAKATOA HU ATU FAKALOTOFONUA	10,507,800	7,150,300	7,150,300	7,150,300
Patiseti TOKONI MEI MULI				
Kau Ngaue Tu’uma’u (10xx)	0	0	0	0
Kau Ngaue Lau’aho (11xx)	0	0	0	0
Fefononga’aki mo Fetu’utaki (12xx)	0	2,000	0	0
Tauhi mo Fakalele Ngaue (13xx)	0	500	0	0
Totongi Koloa mo Ngaue (14xx)	0	217,200	69,000	0
Me’a’ofa Fakangaue mo e ‘Inasi (15xx)	0	0	0	0
Ngaahi Koloa (20xx)	6,700,000	100,000	1,000,000	2,000,000
PA’ANGA FAKAKATOA HU ATU TOKONI MEI MULI	6,700,000	319,700	1,069,000	2,000,000

Tepile 11: Vahenga ‘o e Kau Ngaue ‘I he Pa’anga Fakalotofonua ‘I hono fakakulupu

Fakaikiiki	2024/25 Patiseti (\$)	2025/2026 Patiseti (\$)	2026/2027 Fkfuofua (\$)	2027/2028 Fkfuofua (\$)
Kau Ngaue Tu’uma’u	1,674,600	1,775,000	1,775,000	1,775,000
Kau Pule Ngaue (Vahenga D-G)	5	5	5	5
Kau Ngaue Polofesinale (Vahenga H-L)	34	34	34	34
Kau Ngaue Makehe (Vahenga M-S)	22	22	22	22
Fakakatoa ‘o e Kau Ngaue Tu’uma’u	61	61	61	61
Kau Ngaue Lau’aho	904,100	974,100	974,100	974,100
Kau Ngaue Lau’aho	66	66	66	66

Fakakatoa 'o e kau ngaue	127	127	127	127
Fakakatoa 'o e Fakamole Fakalotofonua (\$)	2,578,700	2,749,100	2,749,100	2,749,100

3.1 Polokalama 1: Tataki mo e Pule'i e Ngaue

3.1.1 Polokalama 1 Lahi 'o e Liliu

Fakafehoanaki ki he Palani mo e Patiseti kuo'osi [Faka'ilonga'i e puha totonu]	Tu'ulahoko	Liliu liki	Liliu Lahi	Fo'ou
--	------------	------------	------------	-------

Ko e Polokalama 1 'oku kau ki ai 'a e polokalama tokoni 'e tolu (3) 'a ia ko e 'Ofisi 'o e Minisita, 'Ofisi 'o e 'Ofisa Pule Ngaue mo e Polokalama 'a e Va'a Faitokonia e Fakahoko Fatongia 'a e Potungaue. Ko e ngaahi liliu eni ki he ngaahi polokalama tokoni 'a ia 'oku fokotu'u atu ai 'a e fiema'u patiseti ki he kaungaue. Ko hono fakaivia 'o e kau ngaue ke nau fefua'aki e ngaahi fatongia tefito 'o e Polokalama ngaue ni 'oku hokohokoatu pe 'a ia 'oku fiema'u ke fakalelei'i.

Polokalama Tokoni 1.01: 'Ofisi 'o e Minisita

Fakatatau ki he Tu'utu'uni Ngaue 'a e Kau Ngaue Fakapule'anga mo e ngaahi lao fekaukau'aki ki he kau ngaue fakapule'anga, 'oku 'I ai e lakanga ngaue 'e ua ke ma'u 'e ha Minisitaa lolotonga 'ene hoko ko e Minisitaa 'o ha Potungaue, 'a ia ko e Tokoni Fakafo'ituitui ki he 'Eiki Minisitaa 'I he vahenga L pea mo e Faka'uli VIP 'I he vahenga Q. Koia ai 'oku 'amanaki 'a e Potungaue 'e lava 'o fakahoko 'a e fiema'u ki he ongo lakanga ni 'o kapau 'e fiema'u mei he 'Ofisi 'o e Minisitaa.

*Tepile 12:*Fiema'u kaungaue 'Ofisi 'o e Minista

'Ofisi 'o e Minisita			
Lakanga	Tafa'aki Ngaue	Vahenga	Poini Vahenga (\$)
'Ofisa Takimamata	'Ofisi 'o e Minisita	L	22,133
Faka'uli	Ofisi 'o e Minista	Q	9,540
FAKAKATOA			31,673

Polokalama Tokoni 1.02: 'Ofisi 'o e 'Ofisa Pule Ngaue

'Oku 'I ai 'a e 'Ofisa Takimamata (TO) 'e toko taha 'oku tuku ki ai 'a e ngaahi ngaue faka'ofisi 'oku natula fakatakimamata, ka 'oku toe fiema'u foki mo ha toe lakanga TO kuo ma'u faka'ilonga ako ki he 'Ofisi ke tafataha ki he ngaahi ngaue faka'ofisi makehe. 'E lava leva ai ke 'ataa e toko taha 'I he lakanga TO koe ke tokanga taha ki he ngaahi ngaue 'I he 'Ofisi 'a e 'Ofisa Pule Ngaue felave'I mo e ngaahi ngaue fakatakimamata.

*Tepile 13:*Fiema'u kaungaue 'ofisi 'a e 'Ofisa Pule Ngaue

'Ofisi 'o e 'Ofisa Pule Ngaue			
Lakanga	Tafa'aki Ngaue	Vahenga	Poini Vahenga (\$)
'Ofisa Takimamata Ma'olunga	'Ofisi 'o e 'Ofisa Pule Ngaue	K	26,710
FAKAKATOA			26,710

Polokalama Tokoni 1.03: Va'a Faitokonia e Fakahoko fatongia 'a e Potungaue

Ko e Va'a Faitokonia e Fakahoko fatongia 'a e Potungaue 'oku fiema'u ke fakaivia. Kuo malavalava 'a e ngaahi fatongia 'o e Va'a Ngaue ni 'I hano toe fakatokolahi mai 'a e kau ngaue 'o nau fakahoko e ngaahi ngaue matu'aki mahu'inga hangee ko e palani, tokangaekina e kau ngaue, va'a pa'anga mo e Fakamatala mo e fetu'utaki fakatekinolosia.

'Oku toe fakalahi foki e ngaahi ngaue HR 'I he toe langalanga hake 'a e 'Ofisi 'o e Komisoni 'a e kau ngaue fakapule'anga 'I he ngaahi ta'u ki mui ni, ka ko e tokoua ngaue ma'u faka'ilonga ako pe 'e tokoua 'I he Tafa'aki tokangaekina 'o e kau ngaue (HR). 'Oku 'I ai e fiema'u 'o ha lakanga ma'olunga ange ke ne siofi fakalukufua hifo mo fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'a ia 'oku lolotonga fuesia pe 'e he tokotaha ngaue lolotonga, 'o tanaki atu ia ki he'ene ngaahi ngaue, 'o kau ki ai 'a e tokanga'I e fakahokofatongia 'a e kau ngaue (PMS), ngaahi fatongia HR 'oku tukuhifo mei he PSC, ako'I mo langahake 'ilo fakangaue, pea mo hono siofi e fe'unu'aki 'a e kau ngaue mo e ngaahi ngaue kehe pe. 'Oku 'iai 'a e fiema'u ki ha lakanga 'ofisa tokoni sekelitali ma'olunga ange (PAO) ke ne tokanga'I 'a e tafa'aki 'oku ne tokangaekina 'a e kau ngaue mo e langa hake 'ilo fakangaue. Ko e 'Ofisa Takimamata Ma'olunga Ange (PTO) na'a ne fataki mai mo e fatongia fakatalekita 'o e Va'a ko eni 'I ha taimi lahi. Ko hono tanaki mai 'o e 'Ofisa Tokoni Ma'olunga Ange ke toe lelei ange ai fakahoko fatongia 'o e va'a ni 'aki hono vahevahe 'o e ngaue 'I he va'a ko eni.

Ko e Palani ko e taha ia fatongia mahu'inga 'I he Va'a Faitokonia e fakahoko fatongia 'a e Potungaue, neongo 'oku 'ikai ha 'ofisa 'oku ne fakahoko 'a e ngaue ki he tafa'aki palani mo e lao 'o e va'a ni. Ko e fatongia ni 'oku lolotonga fakahoko ia he 'ofisa takimamata Ma'olunga ange 'oku ne lolotonga le'ole'o 'I he Talekita 'o e va'a ni. 'Oku 'iai 'a e fiema'u 'o ha 'ofisa lao ke tokoni ki he Talekita 'I he ngaahi ngaue fakalao mo palani 'a e Potungaue.

'Oku toe fiema'u foki mo ha lakanga 'ofisa fa'u polokalama Komipiuta ma'olunga ki he tafa'aki fakamatala mo e fetu'utaki fakatekinolosia (ICT). Ko e lakanga ko eni 'e nofo taha ia ki hono fakalelei'I 'a e uepisaiti 'a e Potungaue mo e ngaluope hangee koe Facebook, ngaue ki he ngaahi ongoongo tuku atu mei he Potungaue mo hono tufaki 'o e ongoongo fakauike ua 'I he ngaluope. Ko e ongo ofisa ma'u lalo 'I he tafa'aki ICT tena nofo taha 'I hono fakapapau'I 'oku ngaue lelei 'a e ngaahi me'a ngaue mo e polokalama fakakomipiuta 'I he 'ofisi pea mo tukui motu.

'Oku fiema'u 'e he Potungaue ha toe tokotaha le'o 'e taha. 'Oku lolotonga ngaue 'a e le'o 'e taha 'I he Holo Fakamanatu Kuini Salote to le'ohi 'a e Mesiume pea ko e le'o 'e taha 'oku nofo taha 'I he feitu'u tunutunu 'I he ta'u'anga pasi. Ko e lakanga le'o e taha 'oku lolotonga 'ataa ka 'oku kei fiema'u pe ha toe tokotaha le'o ki he taimi 'oku nau fetongi ai 'I he holo Fakamanatu Kuini Salote mo e feitu'u tunutunu mo fetongi he taimi 'oku livi ai ha le'o. Na'e fakafo'ou 'e he Potungaue 'a e falemalolo 'I he 'elia ta'u'anga pasi ke ngaue'aki 'e he kau kasitomaa 'I he 'elia tunutunu. Mo e ngaahi palopalema fekau'aki mo e hae mo e kaiha'a 'I he misiume. Ko e ngaahi 'uhinga pe ia ki he fiema'u ke fakalahi 'a e kau le'o.

'Oku fiema'u ha lakanga 'Ofisa Takimamata Ma'olunga Ange ki he 'ofisi 'I Vava'u. Ko e lakanga ko eni ke ne pule 'I he 'ofisi ko eni. 'E toe fakafatongia'aki 'e he lakanga ko eni ke talanoa mo e kau pisinisi 'I Vava'u. 'Oku lahi 'a e ngaahi hoha'a mei Vava'u 'oku fiema'u ha 'ofisa ma'olunga 'I he levolo 'o e Ofisa Ma'olunga Ange ke ne lava 'o tali 'a e ngaahi launga mei he kau pisinisi kae 'oua toe tali ki ha toe tu'utu'uni mei he 'ulu'I 'ofisi. 'Ikai ngata ai ka e toe hao ai e ki'I fakamole ke toe feinga'I ha 'ofisa ma'olunga mei Tongatapu ke folau ki Vava'u lolotonga mo e 'osi 'a e fa'ahi ta'u mata tofua'a.

Ko e lakanga mahu'inga eni he 'oku toko lahi 'a e kau pisinisi muli 'I Vava'u 'oku fiema'u ke tau tokanga kiai tautautefito ki he lolotonga 'a e fa'ahi ta'u mata tofua'a. Ko e 'ofisi 'I Vava'u 'oku 'ikai ha 'ofisa tauhi tohi. Ko e fatongia ko eni 'oku lolotonga fakahoko 'e he 'ofisa lau 'aho. 'Oku fu'u fiema'u ha lakanga tauhi tohi ke ne fakahoko 'a e ngaahi ngaue fakapa'anga 'I Vava'u tautautefito ki hono tanaki 'o e pa'anga hu mai mei he 'ekitiviti mata tofua'a.

Ko homau 'ofisi 'I Ha'apai mo e 'Eua 'oku fiema'u ha lakanga tokoni tauhi pa'anga levolo M ke ne fakahoko 'a e ngaue fakapa'anga. Ko e ngaue ni 'oku fa'a fakahoko 'e he pule 'o e 'ofisi pea ko e taimi 'oku na livi ai 'oku fakahoko leva 'e ha ongo 'ofisa ma'olalo. 'Oku fiema'u 'a e lakanga tokoni 'ofisa fakapa'anga ke na fakahoko 'a e ngaue fakapa'anga 'I Ha'apai mo 'Eua.

'Oku 'ikai ke 'iai ha 'ofisa lakanga tu'uma'u 'a e Potungaue 'I he ongo Niua. Ka 'oku 'iai 'a e kau ngaue fakamatamata lelei lau 'aho 'oku nau tokangaekina 'a e ma'a 'o e ngaahi 'elia 'I he loto kolo mo e matanga. 'Oku mahu'inga ke 'iai ha lakanga tokoni 'Ofisa fakamatala ki he ongo Niua ke na tuku atu e ngaahi fakamatala fakatakimamata ki he kau folau'eve'eva mo tokanga'I e kau ngaue fakamatamata lelei. 'Oku 'iai mo e vaka meili 'oku 'amanaki ke tu'uta ki Niuatoputapu 'I he ta'u ni pea 'oku mahu'inga ke 'iai ha 'ofisa lakanga tu'uma'u 'I he ongo Niua.

Lolotonga ni na'e fakahu mai 'e he Potungaue ha 'ofisa talitali kakai lau 'aho ke ne tokanga'I 'a e 'ofisi. Ko e tafa'aki Pa'anga 'a e Potungaue 'oku 'iai 'a e lakanga tu'uma'u 'e toko tolu pea ko e taha ai 'oku lolotonga 'ataa ke toki fakakakato he vave taha. 'Oku fakafatongia'aki kinautolu mo e ngaue 'o e tafa'aki ko eni (ko e taha ki he tanaki tukuha, lipooti 'o e tukuha, tokangaekina 'o e 'Eseti, vahe 'a e CEO, vouti vahe, vahe 'a e kau ngaue, 'ovataimi, le'ole'o. Ko e toko ua leva 'oku na fakakaungatamaki ki he ngaahi fakamole 'a e Potungaue, tokoni ki hono leva'I faka'aho 'o e patiseti, vouti, fakahoa 'o e lekooti 'a e Potungaue mo e Falepa'anga pea mo ha toe ngaue makehe pe fekau'aki mo e fakamole. Ko ia ai ne toe 'omai he Potungaue ha ongo lau 'aho 'aia 'oku na ma'u vahenga 'I he poini vahenga ma'ulalo ka 'oku na 'osi ma'u faka'ilonga Tipiloma mo e mata'itohi pea 'oku 'ikai fa'a toe tanaki atu ha ngaue ki hena fatongia ko e 'uhi ko e tu'unga vahenga 'oku na lolotonga 'iai. Ko e taha 'o hona ngaahi fatongia ko hono lekooti 'o e tukuha mo e vausia, lesisita 'o e vahe mo tokoni ki he ngaahi ngaue 'a e ongo 'ofisa Pa'anga. 'Ikai ngata ai ko e 'ofisa 'oku ne tokanga'I 'a e ngaahi fakatau lalahi 'a e Potungaue 'oku tokoni ki hono lekooti 'o e 'eseti mo hono tu'unga.

'Oku kau atu foki mo e toe lahi ange 'a e ngaahi fiema'u 'a e tokoni mei he Va'a Fefononga'aki ko e 'uhi ko e fiema'u ke toe fakalelei'I e ngaahi feitu'u fakatakimamata tukufakaholo fakafonua, ngaahi polokalama ako tau'olunga, ngaahi katoanga fakafonua pea moe fengaue'aki mo e ngaahi pisinisi fakatakimamata. Ko ia ai kuo lahi e ngaahi palopalema fekau'aki vahevahe 'o e ngaahi me'alele ke lava 'o feau 'a e ngaahi fiema'u. Ko e ngaahi fatongia ko eni 'oku tanaki atu ia ki he 'ofisa e taha ka koe makatu'unga 'I he fa'a nounou fakaekaufaka'uli 'oku toe kau atu mo e 'ofisa ko eni ki he fatongia faka'uli. 'Oku 'iai 'a e me'alele e fitu 'a e Potungaue kau atu kiai 'a e me'alele 'a e 'Ofisa Pule Ngaue ka 'oku 'ikai fa'a lava 'o tokanga'I fakalelei makatu'unga mei he lahi 'a e ngaahi fiema'u me'alele mo e tu'unga lolotonga 'oku 'iai 'a e kau faka'uli. Ko e faka'uli 'e taha 'oku fakafatongia'aki 'a e tiliva 'a e Potungaue, ko e faka'uli 'e taha 'oku ne tokanga'I 'a e kau ngaue fakamatamatalelei pea ko e faka'uli 'e taha 'oku faka'uli ki he Minisita 'a e Potungaue Takimamata. Ko e ngaahi tefito'I lakanga eni 'oku fiema'u ha tokoni 'e he va'a faitokonia e fakahoko fatongia 'a e Potungaue:

Tepile 14: Fiema’u kaungaue Va’a Faitokonia e Fakahoko fatongia ‘a e Potungaue

Va’a Faitokonia e Fakahoko fatongia ‘a e Potungaue			
Lakanga	Tafa’aki Ngaue	Vahenga	Poini Vahenga (\$)
‘Ofisa Tokoni Ma’olunga Ange (HR)	‘Tafa’aki tokangaekina kau ngaue /Ofisi	I	34,342
‘Ofisa Takimamata Ma’olunga Ange	‘Ofisi Vava’u	J	30,526
‘Ofisa Lao	Tafa’aki Palani /Lao	J	30,526
‘Ofisa Fa’u Polokalama Fakakomipiuta Ma’olunga	Tafa’aki Fakamatala mo e Fetu’utaki fakatekinolosia	J	30,526
Tauhi Tohi	‘Ofisi Vava’u	L	22,133
Tokoni Tauhi Tohi	Ha’apai & ‘Eua	M	17,171
Le’o	Tafa’aki tokangaekina e ‘ofisi/ako	S	7,633
‘Ofisa Tokoni Fakamatala	Niuafo’ou	M	17,171
‘Ofisa Tokoni Fakamatala	Niuaotuputapu	M	17,171
FAKAKATOA			207,199

3.1.2 Polokalama 1 Pa’anga Fakalotofonua: Patiseti mo e Kaungaue

Polokalama Tokoni 1.01: ‘Ofisi ‘o e Minisita

Fakaikiiki	2024/25 Patiseti (\$)	2025/2026 Patiseti (\$)	2026/2027 Fkfuofua (\$)	2027/2028 Fkfuofua (\$)
Fakakatoa = Pa’anga Fakalotofonua (\$)	133,300	43,400	43,400	43,400
Kau Pule Ngaue (Vahenga D-G)	0	0	0	0
Kau Ngaue Polofesinale (Vahenga H-L)	0	0	0	0
Kau Ngaue Makehe (Vahenga M-S)	2	2	2	2
Fakakatoa ‘o e Kau Ngaue	2	2	2	2
Kau Ngaue Lau’aho	0	0	0	0

Polokalama Tokoni 1.02: ‘Ofisi ‘o e ‘Ofisa Pule Ngaue

Fakaikiiki	2024/25 Patiseti (\$)	2025/2026 Patiseti (\$)	2026/2027 Fkfuofua (\$)	2027/2028 Fkfuofua (\$)
Fakakatoa = Pa’anga Fakalotofonua (\$)	213,800,	188,800	188,800	188,800
Kau Pule Ngaue (Vahenga D-G)	1	1	1	1
Kau Ngaue Polofesinale (Vahenga H-L)	1	1	1	1
Kau Ngaue Makehe (Vahenga M-S)	1	1	1	1
Fakakatoa ‘o e Kau Ngaue Tu’uma’u	3	3	3	3
Kau Ngaue Lau’aho	0	0	0	0

Polokalama Tokoni 1.03: Va’a Faitokonia e Fakahoko fatongia ‘a e Potungaue

Fakaikiiki	2024/25 Patiseti (\$)	2025/2026 Patiseti (\$)	2026/2027 Fkfuofua (\$)	2027/2028 Fkfuofua (\$)
Fakakatoa = Pa’anga Fakalotofonua (\$)	1,602,600	4,663,800	4,663,800	4,663,800
Kau Pule Ngaue (Vahenga D-G)	1	1	1	1
Kau Ngaue Polofesinale (Vahenga H-L)	13	13	13	13
Kau Ngaue Makehe (Vahenga M-S)	14	14	14	14
Fakakatoa ‘o e Kau Ngaue Tu’uma’u	28	28	28	28
Kau Ngaue Lau’aho	21	21	21	21

3.1.3 Polokalama 1 Ngaahi Taumu’a Ngaue mo e Ngaahi Ngaue

Polokalama Tokoni 1.01: ‘Ofisi ‘o e Minisita

Tepile 15: Ngaahi Taumu’a Ngaue mo e Ngaahi Ngaue ‘Ofisi ‘o e Minisita

Taumu’a Ngaue 1: Lelei ange ‘a e tu’unga manakoa ‘o Tonga ko e fonua tali’anga takimamata pea mo kake’i hake ‘a hono fakaivia ‘o kinautolu ko e kau ngaue’aki mo e fakahoko ngaue fakatakimamata ‘i he levolo fakafonua, ngaahi fonua kaunga’api mo e tu’unga fakatu’apule’anga.					
Ngaue	Ngaahi Me’afua Tefito ki he Fakahoko Ngāue (KPIs)	2024/25 (Ta’u kamata)	2025/26	2026/27	2027/28
Ngaue 1: Tauhi ‘o Tonga ko e feitu’u talitali takimamata manakoa ‘i he uhohonga e ngaahi pole ‘o e ‘ataakai ngaue	Lahi ‘o e ngaahi solova mo e ngaahi fakakaukau fo’ou kuo fokotu’u ke tauhi ‘aki ‘a Tonga ko e feitu’u talitali takimamata manakoa	3 (ko e pa’anga tokoni ki he peaukula ke tokoni ki he ngaahi pisinisi mo e ngaahi ‘api ‘oku ‘I he ngaahi pisinisi, mo ha palani fakaakeake mei he fakatamaki)	3 (kau ngaue, langa fo’ou ‘o e ngaahi feitu’u, ngaue’I ‘o e palani fakaakeake mei he fakatamaki)	3	3

Polokalama Tokoni 1.02: ‘Ofisi ‘o e ‘Ofisa Pule Ngaue

Tepile 16: Ngaahi Taumu’a Ngaue mo e Ngaahi Ngaue ‘Ofisi ‘o e ‘Ofisa Pule Ngaue

Taumu’a Ngaue 1: Lelei ange ‘a e tu’unga manakoa ‘o Tonga ko e fonua tali’anga takimamata pea mo kake’i hake ‘a hono fakaivia ‘o kinautolu ko e kau ngaue’aki mo e fakahoko ngaue fakatakimamata ‘i he levolo fakafonua, ngaahi fonua kaunga’api mo e tu’unga fakatu’apule’anga.					
Ngaahi Ngaue	Ngaahi Me’afua Tefito ki he Fakahoko Ngāue (KPIs)	2024/25 (Ta’u kamata)	2025/26	2026/27	2027/28
Ngaue 2 (Fakaloto Potungaue): Founa toe leleiangae ai e taki mo e fakalele ngaue ‘i he Potungaue pea mo faú e tu’utu’uni ngaue oku leleiangae he taimi totonu.	Lahi ‘o e ngaahi tu’utu’uni ngaue mo e ngaahi poloseki kuo fokotu’u pea fakahoko	10	12	15	20

Polokalama Tokoni 1.03: Va’a Faitokonia e Fakahoko fatongia ‘a e Potungaue

Tepile 17: Ngaahi Taumu’a Ngaue mo e Ngaahi Ngaue Va’a Faitokonia e Fakahoko fatongia ‘a e Potungaue

Taumu’a Ngaue 2: Lelei ange ‘a e taliui ki he pule’anga ‘i hono tokangaekina e ngaahi fiema’u mo e ngaahi langa fakalakalaka fakalotofonua ‘a e takimamata.					
Ngaahi Ngaue	Ngaahi Me’afua Tefito ki he Fakahoko Ngāue (KPIs)	2024/25 (Ta’u kamata)	2025/26	2026/27	2027/28
Ngaue 3: Lelei ange ‘a e palani, muimui’l e ngaue mo e muimui ki he ngaahi lao mo e tu’utu’uni ngaue ki hono tokangaekina e ngaahi fiema’u fakalakalaka ‘a e takimamata.	Lahi ‘o e lilu ki he palani kuo fakakakato fakatatau ki he taimi fokotu’u ‘e he palani fakafonua	1	2	2	2
	Lahi ‘o e ngaahi fiema’u ‘a e potungaue ‘oku lelei ke fa’u hano tu’utu’uni ngaue	1	2	2	2
	Kakato pea taimi hono fakahoko atu ‘o e ngaahi lipooti M&E, Lipooti Fakata’u Lipooti tu’o ua he ta’u, PDPs	4	6	6	6
Ngaue 4: Lelei ange hono leva’l ‘o e patiseti kuo tali maim o hono tanaki ‘o e pa’anga tanaki ‘o fakatatau ki he Lao ki he Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga	% ‘o e fakalakalaka e muimui ki he Lao ki he Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga	50%	80%	90%	100%

Ngaue 5: Lelei ange 'ae tokangaekina 'o e Kau Ngaue, ako ngaue, mo e tokanga'l 'o e 'ofisi, ki he lelei fakalukufua e fakahoko fatongia 'a e kau ngaue	Lahi 'o e ngaahi founa ngaue fakaloto Potungaue mo e ngaahi taimi 'oku fakalelei'l ki hono tokanga'l e kau ngaue, ako ngaue mo e ngaahi ngaue 'a e 'ofisi	1	5	7	9
Ngaue 6: Lelei ange 'a e tokoni ki he fiema'u Tekinolosia ki he Fetu'utaki mo e Fakamatala, ngaahi naunau IT mo e ngaahi polokalama, 'a ia 'oku fo'ou pea taau ke ngaue'aki	Lahi 'o e ngaahi naunau ICT mo e ngaahi polokalama komipiuta kuo fakakakato hono fokotu'u, fakafo'ou pea taau ke ne fakakakato e fiema'u 'a e Potungaue Takimamata	1	2	3	4

3.2 Polokalama 2: Langafakalakalaka 'o e Takimamata 'I Tonga

Ko e Polokalama 2 'oku kau ai 'a hono fakaivia 'o e ngaahi pisinisi takimamata pea mo e langa fakalakalaka ki he ngaahi feitu'u fakatakimamata. 'Oku 'i ai 'a e Polokalama tokoni 'e ua 'oku kau ki ai 'a e ngaahi ngaue 'oku kei tu'ulahoko, hange ko e fatongia 'o e Potungaue 'i hono langa fakalakalaka 'o e sekitoa taautaha, langalanga hake 'o e ngaahi koloa fakatakimamata mo hono poupoua 'o e polokalama tauhi 'a Tonga ke faka'ofa'ofa, 'a ia 'oku fekaukau'aki ai 'a e ngaahi komuinitii Tonga. Ka neongo ia, 'oku kei 'i ai pe 'a e ngaahi langa fakalakalaka mo e ngaahi fakakaukau 'oku fokotu'u atu ki he'ene ngaahi polokalama 'o fakataumu'a ke to e fakalahi 'a e ngaahi feitu'u langa fakalakalaka fakatakimamata 'i Tonga 'o tatau pe 'i he palani mo e patiseti kuo fokotu'u atu ai e ngaahi faka'amu ni. Toe tanaki atu ki ai, ko e ngaahi liliu lalahi 'o a'u ki he ngaahi ngaue 'oku kei tu'ulahoko 'i he polokalama ni, 'oku fakakau ai 'a hono mapule'i 'o e ngaahi ngaue fakatakimamata 'o fekau'aki mo 'oseni pea mo e ngaahi vakameili. Hili 'a hono faka'ataa hotau kau'afonua na'e malava ke toe fakaakeake 'a e ngaahi ngaue na'e kaniseli. 'Oku ngaue'aki 'e he Va'a ni e taimi palani ko eni ke fakatokolahi mai 'a e kau ngaue fiema'u ki he ngaahi 'elia mahu'inga 'o e Va'a ni ki hono talitali 'e kau folau'eve'eva ki hotau fonua.

3.2.1 Polokalama 2 Lahi 'o e Liliu

Fakafehoanaki ki he Palani mo e Patiseti kuo'osi [Faka'ilonga'i e puha totonu]	Tu'ulahoko	Liliu liki	Liliu Lahi	Fo'ou
---	------------	------------	------------	-------

Ko e ngaahi liliu eni 'oku fakahoko ki he ongo polokalama tokoni 'e 2 'o e Polokalama 2, 'a ia 'oku fokotu'u atu ai e fiema'u fakalahi ki he patiseti mo e kaungaue. 'Ikai ngata ai, 'oku 'i ai 'a e ngaahi ngaue fo'ou 'a ia 'oku 'amanaki ke fakahoko 'e he Va'a Ngaue ki he Fakaivia ngaahi pisinisi(IED) mo e Va'a ngaue ki he langa Fakalakalaka ngaahi feitu'u fakatakimamata (DDD) 'oku fiema'u hano fakapa'anga 'i he patiseti 'oku ha atu 'i he Tepile 9: Ngaahi Ngaue Fokotu'u Fo'ou. Koia ai ko e ngaahi liliu 'oku fakahoko 'e he ongo va'a ni ko e Tu'ulahoko.

Polokalama Tokoni 2.01 Va'a Fakaivia 'o e Ngaahi Pisinisi Takimamata

Ko e ongo lakanga ngaue ko eni 'oku fiema'u ha Tokoni 'Ofisa Takimamata (ATO) 'e ua (2) ken a makatu'unga mei he nounou fakaekaungaue 'I he Va'a ko eni pea oku vahevahe leva e ngaahi ngaue he toenga 'o e timi. 'Oku fiema'u ha ongo 'Ofisa Tokoni Takimamata 'e ua ki he tafa'aki Fakatu'utu'unga 'o e ngaahi fale nofo totongi fakatakimamata & laiseni pea mo e tafa'aki ki hono fakalakalaka'I 'o e kautaha taautaha. Ko e ongo lakanga ni te na tokoni ki hono fakahoko 'o e ngaahi ngaue fokotu'u fo'ou 'a e Va'a ni.

Tepile 18: Fiema'u kaungaue Va'a Fakaivia 'o e Ngaahi Pisinisi Takimamata

Va'a Fakaivia 'o e Ngaahi Pisinisi Takimamata			
Lakanga	Tafa'aki Ngaue	Vahenga	Poini Vahenga (\$)
ATO x2	Tuúnga lelei 'o e fale nofototongi fakatakimamata & Laiseni, Fakalakalaka'I 'o e sekitoa taautaha	M	34,342
FAKAKATOA			34,342

Polokalama Tokoni 2.02 Langa Fakalakalaka 'o e Ngaahi Feitu'u fakatakimamata

'Oku lolotonga 'iai 'a e ongo 'Ofisa Takimamata Ma'olunga Ange (PTO) 'oku na tokanga'I 'a e 'a e ngaue ki he ngaahi katoanga fakatakimamata, vaka meili, ngaue fakamatamatalelei mo e ngaahi poloseki makehe fakatakimamata. Neongo ko e tafa'aki ki he poloseki makehe fakatakimamata 'oku fiema'u ke fakamalohia, 'I he lolotonga ni ko e lakanga 'ofisa Takimamata Ma'olunga 'oku fiema'u ke tokoni ki he 'Ofisa Takimamata Ma'olunga Ange I hono fokotu'utu'u e Ngaahi feitu'u fakatakimamata ke fakalelei'I kae nofo taha 'a e 'ofisa takimamata 'I he ngaahi poloseki fakatakimamata iiki.

'Oku 'iai 'a e ongo faka'uli 'oku ngaue mo e timi ki he fakamatamatalelei pea 'oku na lolotonga lau 'aho. 'Oku na ngaue ki hono tufa e timi fakamatamatalelei ki he ngaahi 'elia 'oku nau tokanga'i. 'Oku fiema'u ha lakanga 'ofisa Supavaisa ke ne tokanga'I hono fokotu'utu'u 'ae taimi 'oku piki ai e veve 'e he loli, piki 'o e timi fakamatamatalelei 'o tufa ki honau ngaahi 'elia takitaha.

Ko e Va'a ni 'oku 'iai 'enau ngaahi 'ekitiviti 'oku hokohoko atu pe 'o hange ko hono talitali 'o e ngaahi vaka meili, ngaue fakamatamatalelei, poloseki makehe fakatakimamata, Katoanga Heilala mo e ngaahi katoanga fakatakimamata kehe. Ko ia ai, ko e ngaahi lakanga ni 'oku fu'u fiema'u ke lava fakahoko lelei ange 'a e ngaue 'a e Va'a Ngaue ni:

Tepile 19: Fiema'u kaungaue Va'a Langa Fakalakalaka 'o e Ngaahi Feitu'u fakatakimamata

Va'a Langa Fakalakalaka 'o e Ngaahi Feitu'u fakatakimamata			
Lakanga	Tafa'aki Ngaue	Vahenga	Poini Vahenga (\$)
Pule Fokotu'utu'u 'o e Fefononga'aki Me'alele	Tauhi 'o Tonga ke faka'ofa'ofa	O	11,449
'Ofisa Takimamata Ma'olunga	Poloseki makehe fakatakimamata	K	26,710

‘Ofisa Takimamata	Vakameili mo e Maketi fakatakimamata iiki	L	22,133
‘Ofisa Fakamatala	Vakameili mo e Maketi fakatakimamata iiki	N	13,355
FAKAKATOA			73,647

3.2.2 Polokalama 2 Pa’anga Fakaloto fonua: Patiseti mo e Kaungaue

Polokalama Tokoni 2.01 Fakaivia ‘o e Ngaahi Pisinisi Takimamata

Fakaikiiki	2024/25 Patiseti (\$)	2025/2026 Patiseti (\$)	2026/2027 Fkfuofua (\$)	2027/2028 Fkfuofua (\$)
Fakakatoa = Pa’anga Fakaloto fonua (\$)	500,900	389,600	389,600	389,600
Kau Pule Ngaue (Vahenga D-G)	1	1	1	1
Kau Ngaue Polofesinale (Vahenga H-L)	8	8	8	8
Kau Ngaue Makehe (Vahenga M-S)	3	3	3	3
Fakakatoa ‘o e Kau Ngaue	12	12	12	12
Kau Ngaue Lau’aho	3	3	3	3

Polokalama Tokoni 2.02 Langa Fakalakalaka ‘o e Ngaahi Feitu’u fakatakimamata

Fakaikiiki	2024/25 Patiseti (\$)	2025/2026 Patiseti (\$)	2026/2027 Fkfuofua (\$)	2027/2028 Fkfuofua (\$)
Fakakatoa = Pa’anga Fakaloto fonua (\$)	3,203,500	2,840,200	2,840,200	2,840,200
Kau Pule Ngaue (Vahenga G-D)	1	1	1	1
Kau Ngaue Polofesinale (Vahenga H-L)	6	6	6	6
Kau Ngaue Makehe (Vahenga M-S)	2	2	2	2
Fakakatoa ‘o e Kau Ngaue	9	9	9	9
Kau Ngaue Lau’aho	45	45	45	45

3.2.3 Polokalama 2 Ngaahi Taumu’a Ngaue mo e Ngaahi Ngaue

Polokalama Tokoni 2.01 Fakaivia ‘o e Ngaahi Pisinisi Takimamata

Tepile 20: Ngaahi Taumu’a Ngaue mo e Ngaahi ngaue ‘a e Va’a Fakaivia ‘o e Ngaahi Pisinisi Takimamata

Taumu’a Ngaue 3: Lahi ange ‘a e tupu ‘a e takimamata ‘i he ngaahi ngaue’anga fakaloto fonua.					
Ngaahi Ngaue	Ngaahi Me’afua Tefito ki he Fakahoko Ngāue (KPIs)	2024/25 (Ta’u kamata)	2025/26	2026/27	2027/28
Ngaue 7: Faka’ai’ai mo ngaue fakataha ‘a e kau mai ‘a e ngaahi pisinisi takimamata mei he sekitoa taautaha, fengau’e’aki mo e fetu’utaki mo e ngaahi kupu fekau’aki ‘o e Takimamata ki hono feau ‘a e fiema’u ‘a e kau folau ‘eve’eva.	Ke tupu ‘aki ‘a e 50% ‘a e fengau’e’aki ‘a e Potungaue mo e kau pisinisi fakatakimamata	50%	50%	50%	50%
Ngaue 8: Ke toe lelei ange hono tokanga’i e ngaahi koloa	‘Oatu ‘a e poupu 100% ki he ngaahi pisinisi ke	100%	100%	100%	100%

fakatupu mei he takimamata pea ke taimi 'a e ngaue mo hono fakamalohia e muimui ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue ki he laiseni 'o e ngaahi pisinisi fakatakimamata	malava fakahoko 'enau ngaahi ngaue (1. Ako ngaue; 2. Ngaahi tohi fakaongoongo lelei ki he kole laiseni; 3. Ngaue ki he ngaahi faka'ai'ai ngaue (ki he koloa huu mai mei muli); 4. Ngaahi fakataha fakakuata; 5. Ngaahi tohi ongoongo fakamuimui taha ki he ngaahi pisinisi; 6. Ako ngaue ke fakapapau'i e Mo'ui Lelei mo e Malu 'a e ngaue'anga 'I he fakaakeake mei he KOVITI-19)				
Ngaue 9: Fakalakalaka hono tokangaekina 'oe ngaahi ngaue fakatakimamata kaunga ki 'oseni (mamata tofua'a, uku hinakasa mo e alaa me'a pehee)	Ke a'u 'o 90% 'a e tauhi ange ki he ngaahi lao ngaue ki he takimamata 'I tahi	90%	90%	90%	90%
Ngaue 10: Fakatupulaki e ngaahi palani malu'I mo fakasi'isi'I 'ae maumau koia 'oe ngaahi Fakatamaki fakaenatula, kau ai mo ho ako'I ngaahi me'a ke fai 'o ka to mai 'a e fakatamaki.	Ke fa'u ha palani ke ngaue atu ki he fakaakeake mei he ngaahi fakatamaki	Ngaue ki hono fa'u 'o e palani	Ngaue'I e palani	Ngaue'I e palani	Ngaue'I e palani

Polokalama Tokoni 2.02 Langa Fakalakalaka 'o e Ngaahi Feitu'u fakatakimamata

Tepile 21: Ngaahi Taumu'a Ngaue mo e Ngaahi Ngaue 'a e Va'a Langa Fakalakalaka 'o e Ngaahi Feitu'u fakatakimamata

Taumu'a Ngaue 4: Ke fakatupulekina 'a e fakalakalaka 'o e ngaahi feitu'u fakatakimamata, 'i he tekemui atu 'a e ngaahi founga ngaue mo e polokalama tauhi 'o e fonua ke faka'ofa'ofa.					
Ngaahi Ngaue	Ngaahi Me'afua Tefito ki he Fakahoko Ngāue (KPIs)	2024/25 (Ta'u kamata)	2025/26	2026/27	2027/28
Ngaue 11: Ke toe fakalahi ange 'a e lahi 'o e ngaahi feitu'u fakatakimamata pea tauhima'u 'I Tonga ni.	Ke toe lahi ange 'a e ngaahi Feitu'u Fakatakimamata 'oku ma'u mai, langa fakalakalaka pea hokohokoatu hono tauhi	N/A	3	5	7
	Ke toe lahi ange 'a e Ngaahi poloseki tauhi 'o e fonua ke faka'ofa'ofa kuo langa fakalakalaka mo tauhi 'I he tu'unga faka'ofa'ofa ko ia	N/A	1	2	3
Ngaue 12: Fakahoko lelei ó e polokalama tauhi 'o	Toe lahi ange fakahoko e ngaahi 'a'ahi kolo mo e	N/A	2	3	4

Tonga ke faka'ofa'ofa kae manatua pe foki 'a e ngaahi 'o e hala pule'anga ke lelei, ngaahi taulanga, ngaahi feitu'u 'oku 'ataa ki he kakai 'o e fonua, ngaahi langa fakatakimamata mo e ngaahi fa'unga kehe pe. Toe lahi ange 'a e ngaahi ngaue ke faka'ofa'ofa ange ai e Pule'anga Tonga	ngaahi polokalama mo e 'uu kolo mo e komiunitii				
	Toe lahi ange e 'ilo mo hono talaki atu 'o e Faka'ai'ai hono Tauhi 'o e ngaahi kolo mo e ngaahi komiunitii ke ma'a	N/A	2	4	6
Ngaue 13: Fakatupulaki e polokalama fakatakimamata ki he ngaahi maketi fakatautaha pe iiki ange	Toe lahi ange 'a e ngaahi Maketi iiki 'oku fokotu'u mo ngaue'i	N/A	1 Fa'u 'o e polokalama	2 Fa'u 'o e polokalama, Fakahoko e polokalama	3 Fa'u 'o e polokalama, Fakahoko e polokalama
Ngaue 14: Fakalelei'I e ngaahi fokotu'utu'u pea mo e fakahoko fatongia ki he ngaahi katoanga fakatakimamata	Toe lahi ange 'a e ngaahi katoanga fakatakimamata 'oku tokoni e Potungaue ki hono fakahoko pea mo e ngaahi katoanga 'oku lava 'o fakahoko	1	2	3	4
Ngaue 15: Fakalelei'I e fakahoko fatongia ki hono talitali ho tau kainga muli 'oku 'ahia mo tukufolau atu 'I he ngaahi vaka meili	Lahi ange 'a e ngaahi vakameili 'oku tu'uta mai ki Tonga ni	0	0	2	5
	Lahiange hono tauhi mo talaki atu e Sekitoa pisinisi ki he ngaahi vakameili (Tu'uaki atu, Ngaahi fakataha mo e ngaahi Ako ngaue)	2	4	6	8

3.3 Polokalama 3: Angafakafonua mo e Talatukufakaholo

3.3.1 Polokalama 3 Lahi 'o e Liliu

Fakafehoanaki ki he Palani mo e Patiseti kuo'osi [Faka'ilonga'i e puha totonu]	Tu'ulahoko	Liliu liki	Liliu Lahi	Fo'ou
---	------------	---------------	------------	-------

Ko e Polokalama 3 ko e Va'a Angafakafonua mo e Talatukufakaholo. Ko hono toe fokotu'u ko eni 'o e Va'a Ngaue ni mo hono Polokalama tokoni koe'uhi ko e mahu'inga 'o e ngaue ni ki he Sekitoa Takimamata 'I Tonga ni. Ko e fakaivia 'o e polokalama tokoni ko eni 'oku mahu'inga 'aupito. 'Ikai ngata ai, ko e ngaahi fatongia 'o e polokalama ni 'oku kei tauhi pe ki he hoko atu, Ko e Polokalama 'oku toe fakakau ki ai 'a e ngaahi fakahaka tu'ufonua ki he ako tau'olunga 'oku fakahoko he ngaahi tukui motu, pehee foki ki hono fakafo'ou 'o e ngaahi fakamatala 'oku 'I he ngaahi papa fakamatala pea mo hono tanaki 'o e ngaahi fakamatala fakahisitolia mahu'inga ke tauhi 'I he lekooti 'a e pule'anga.

Ko e tafa'aki ki he Mesiume 'oku fiema'u ha toe kau ngaue kiai hange ko e 'ofisa tokoni Mesiume mo e ha 'ofisa talitali kakai. 'I he lolotonga ni ko e 'ofisa polokalama ma'olunga pe 'e taha 'I he 'iuniti ko eni. 'Oku fiema'u ha toe kau ngaue ke tokoni 'I he taimi 'oku 'a'ahi atu ai ha kau kasitomaa.

Ko hono toe fokotu'u 'o e tafa'aki ki he fengaue'aki 'a e kominiuti 'oku fiema'u ha ngaahi lakanga fo'ou kiai kau ai ha 'ofisa fakafonua ma'olunga levolo K 'e taha mo e 'ofisa tokoni fakafonua levolo L 'e taha. Ko e tafa'aki ko eni 'oku tokanga'l pe 'e he 'Ofisa Polokalama Ma'olunga Ange. Ko e tafa'aki ko eni 'oku ngaue vaofi mo e komiuniti ki hono tanaki mai 'o e ngaahi fakamatala fakahisitolia. Ko e ngaahi lakanga eni 'oku fiema'u 'e he Va'a ni ki hono fakahoko lelei ene ngaahi taumu'a ngaue.

Tepile 22: Fiema'u kaungaue Va'a Angafakafonua mo e Talatukufakaholo

Va'a Angafakafonua mo e Talatukufakaholo			
Lakanga	Tafa'aki Ngaue	Vahenga	Poini Vahenga (\$)
'Ofisa Fakafonua Ma'olunga	Fetu'utaki mo e Komiuniti	K	26,710
'Ofisa Tokoni Fakafonua	Fetu'utaki mo e Komiuniti	L	22,133
'Ofisa Tokoni Mesiume	Mesiume Fakafonua Tonga	L	22,133
'Ofisa Talitali kakai	Mesiume Fakafonua Tonga	M	17,171
'Ofisa Tokoni Polokalama	Talatukufakaholo fakafonua 'ikai lava 'o sio kiai	L	22,133
'Ofisa fakahu fakamatala	Talatukufakaholo fakafonua 'ikai lava 'o sio kiai	M	17,171
'Ofisa fakatotolo	Talatukufakaholo Fakafonua fakamamani	M	17,171
FAKAKATOA			144,622

Polokalama Tokoni 3.01: Angafakafonua mo e Talatukufakaholo

3.3.2 Polokalama 3 Pa'anga Fakalotofonua: Patiseti mo e Kaungaue

Polokalama Tokoni 3.01: Angafakafonua mo e Talatukufakaholo

Fakaikiiki	2024/25 Patiseti (\$)	2025/2026 Patiseti (\$)	2026/2027 Fkfuofua (\$)	2027/2028 Fkfuofua (\$)
Fakakatoa = Pa'anga Fakalotofonua (\$)	580,020	362,600	362,600	362,600
Kau Pule Ngaue (Vahenga D-G)	1	1	1	1
Kau Ngaue Polofesinale (Vahenga H-L)	6	6	6	6
Kau Ngaue Makehe (Vahenga M-S)	1	1	1	1
Fakakatoa 'o e Kau Ngaue	8	8	8	8
Kau Ngaue Lau'aho	1	1	1	1

3.3.3 Polokalama 3 Ngaahi Taumu'a Ngaue mo e Ngaahi Ngaue

Polokalama Tokoni 3.01: Angafakafonua mo e Talatukufakaholo

Tepile 23: Ngaahi Taumu'a Ngaue mo e Ngaahi Ngaue Angafakafonua mo e Talatukufakaholo

Taumu'a Ngaue 5: Ngaahi founga ngaue 'oku leleiange ke ne fakatolonga 'a e Angafakafonua mo e Talatukufakaholo, 'i hono fakakau atu 'a e ngaahi langa fakalakalaka fakalotofonua 'o e ngaahi ngaue'anga fakatakimamata.					
Ngaahi Ngaue	Ngaahi Me'afua Tefito ki he Fakahoko Ngāue (KPIs)	2024/25 (Ta'u kamata)	2025/26	2026/27	2027/28
Ngaue 16: Ke toe leleiange/vaofiange e fengau'e'aki mo e ngaahi komiunitii	Lahi 'o e ngaahi ngaue/ngaahi katoanga 'oku fengau'e'aki ai mo e komiunitii (pe 'I he ngaahi kolo, ngaahi vahenga pe ko e ngaahi vahenga ki motu)	50%	50%	80%	100%
	Lahi 'o e ngaahi akongaue/talaki atu 'I he ngaahi fakataha ako ngaue 'oku fa'a fakahoko	50%	50%	80%	100%
	Ngaahi fakatalanoa fakafoki mai mei he kakai 'oku fengau'e'aki mo kinautolu 'I he ngaahi ngaue/ngaahi katoanga 'I he ngaahi kulupu/sekitoa/fakakulupu kehekehe	50%	50%	80%	100%
Ngaue 17: Lelei ange hono tokangaekina 'o e ngaahi fakamatala	Ke a'u ki haTu'unga lelei 'a e Founga ki hono Tauhi 'o e fakamatala	80% 'o e Founga Tanaki mo Tauhi 'o e Fakamatala kuo fokotu'u	100 % Faka'ilong a'I 'o e lava hono fokotu'u 'o e Founga Tanaki mo Tauhi 'o e Fakamatala ki mu'a pea 'osi e 2022	100%	100%
	Ko e kakato 'o e ngaue fakakongokonga ki he Founga Tanaki Fakamatala fakatautu ki he taimi kuo fokotu'u ki ai	50%	80%	100%	100%
	Ngaahi fakamatala 'oku ma'u mai fekau'aki mo e tu'unga lelei 'oku 'I ai e fakamatala 'oku tauhi pe 'oku tonu mo falala'anga.	50%	50%	80%	100%
Ngaue 18: Ke toe lelei ange 'a e muimui ki he ngaahi aleapau fakavaha'a pule'anga.	Lahi 'o e ngaahi ngaue kuo tokoni ke lava 'o fakahoko 'a ia 'oku tokoni ke fakakakato e ngaahi fiema'u mei he ngaahi Aleapau Fakavaha'apule'anga	10	15	15	15
	Lahi 'o e ngaahi Konivesio Fo'ou mo e UNESCO 'oku fakalao e fakamo'oni 'I he felotoi ki ai	1	1	1	1
	Ngaahi fakamatala 'oku ma'u mai mei he Ngaahi Fonua Tokoni 'oku fengau'e'aki mo ia/mo kinautolu 'oku nau ma'u 'a e ngaahi lelei ko ia.	50%	50%	80%	100%

3.4 Polokalama 4: Ma’umafai ki he Takimamata Tonga

3.4.1 Polokalama 4 Lahi ‘o e Liliu

Polokalama Tokoni 4.01 (Fakamaketi ‘o e Takimamata)

Fakafehoanaki ki he Palani mo e Patiseti kuo’osi [Faka’ilonga’i e puha totonu]	Tu’ulahoko	Liliu liki	Liliu Lahi	Fo’ou
---	------------	---------------	------------	-------

‘Oku fakahoko ‘a e Polokalama 4 ‘e he Ma’u Mafai ki he Takimamata (TTA)—ko e kautaha taki fakafonua ia kuo tu’utu’uni ke fakahoko ‘a e founa fakamaketi takimamata ‘a Tonga. ‘Oku mahu’inga ‘a e TTA ‘i hono fokotu’u ‘o Tonga ko ha feitu’u fe’au’auhi ki he fefolau’aki ‘o fakafou ‘i he fakamaketi fakavaha’apule’anga mo fakalotofonua, fefakatau’aki mo e mitia, pea mo e palani fokotu’utu’u faka’ilekitulonika.

‘Oku kau ‘i he ngaahi tefito’i ‘ekitiviti ‘a e Ma’u Mafai Takimamata (TTA) ‘enau kau atu ‘i he ngaahi polokalama takimamata fakamamani lahi mo fakavaha’a fonua hange ko e Faka’ali’ali Fakavaha’apule’anga ‘o e Takimamata Fakavaha’apule’anga (CITIE), Fakataha fakata’u ‘a e Poate Takimamata Pasifiki Saute (SPTO), Takimamata fakafetongi Fakavaha’apule’anga (ITB) ‘i Pelini (Siamane), Takimamata fakafetongi Fakavaha’apule’anga (ITB) ‘I Esia, Fefononga’aki fakavaha’a pule’anga ‘I Siaina (CITM) Faka’ali’ali ngaahi naunau uku mo e kautaha fakamaketi (DEMA), Fakataha fakavaha’a pule’anga ngaahi kautaha vaka meili (Seatrade) ‘I Miami, ‘Aho ‘o Tonga ‘I ‘Aositelelia, fakataha kautaha ‘iote (Tahiti Moorea, Faka’ali’ali fefononga’aki ‘I ‘Okalani mo e Fakafetongi Takimamata ‘I he Pasifiki (SPTE). ‘Oku tokoni ‘a e ngaahi tu’unga ko ‘eni ‘i he:

- Fakatupulaki ‘a e ‘iloa fakavaha’apule’anga ‘o Tonga
- Fokotu’u ha hoa fengaue’aki mo e fefononga’aki, fefakatau’aki mo e mitia
- Malu’i ‘a e tafe mai ‘a e takimamata, tautaitefito mei he ngaahi maketi ma’u’anga tokoni mahu’inga

‘Oku toe tokanga’i foki ‘e he Ma’u Mafai ki he Takimamata (TTA) ‘a hono tu’uaki atu ‘a Tonga ‘I he ‘initaneti mo e ngaahi tu’uaki ‘o e mitia faka’ilekitulonika, fakapapau’i ‘oku tauhi ‘e Tonga ha tu’unga faka’ilekitulonika ‘oku longomo’ui ‘i he ngaahi senolo fakamamani lahi.

Ko e tefito’i fokotu’utu’u ngaue mahu’inga ‘i he polokalama ko ‘eni ko e Poloseki ki he fakahingoa fakafonua ‘o e Takimamata. ‘Oku feinga ‘a e ngaue ko ‘eni ki he kaha’u ke toe faka’uhinga’i faka’auliliki ‘a e feitu’u ‘oku ‘ilo’i ai ‘a Tonga—kau ai ‘a e faka’ilonga fo’ou, ngaahi fa’unga ‘o e popoaki mo e ngaahi founa tu’uaki. ‘Oku fakataumu’a ‘a hono toe fakahingoa fo’ou ke toe fokotu’u ‘a Tonga ke fe’au’auhi ‘i he maketi fakavaha’apule’anga, ‘o fakapapau’i ha ‘imisi fo’ou mo fengaue’aki ‘oku ongo ki he tokolahi kotoa ‘o e kakai ‘oku fakataumu’a ki ai. Neongo ‘oku mahu’inga ki he tupulaki ‘a e sekitoa ‘I he taimi loloa, ka ko e fokotu’utu’u ngaue ko e ma’u’anga tokoni lahi. ‘E fiema’u ke hokohoko atu ‘a e ‘inivesi mo hono fakahoko ‘i ha ngaahi konga kehekehe kimu’a pea toki ma’u hono ngaahi lelei kakato.

Fakataha mo e ngaahi ngaue fakavaha’apule’anga, ‘oku toe takimu’a foki ‘a e Ma’u Mafai ki he Takimamata (TTA) ki he ngaahi polokalama fakamalahi’i ‘o e takimamata fakalotofonua ke faka’ai’ai ‘a e fengaue’aki fakavahefonua mo fakalelei’i ‘a e ngaahi a’usia ‘a e kau ‘a’ahi. ‘Oku kau heni ‘a e:

- Poupou ki he sipoti fakatakimamata 'o fakafou 'i he fengaue'aki hange ko e (MoU) mo e 'Iunioni 'Akapulu 'a Tonga mo e Netipolo 'a Tonga
- Kau 'i he ngaahi katoanga fakafonua hange ko e Katoanga Heilala mo e 'aho fakamamani lahi 'o e Takimamata
- Ngaahi founa talitali lelei 'o e vaka meili, tu'uaki 'a e talitali lelei 'o e kau Tonga 'i he ngaahi feitu'u hu'anga ki Tonga
- Ngaahi tu'uaki fakamaketi fakakolo 'oku fakataumu'a ke fakamalohia 'a e talanoa ki he feitu'u mo e kau fakavahefonua
- Poupou ki he ngaahi me'a hange ko e katoanga lova 'lote 'i Vava'u, 'a ia 'oku fakataumu'a ki he ngaahi maketi felave'l mo tahi mo e takimamata ma'olunga

'Oku toe tokanga'i foki 'e he Ma'u Mafai ki he Takimamata (TTA) 'a e aleapau fakamaketi mo e Misi Heilala, 'oku ne fakafongia 'i 'a Tonga 'i he ngaahi kemipeini mahu'inga. 'Oku kau heni hono fakafaingofua 'i 'ene kau 'i he Faka'ali'ali Misi Hoihoifua 'a e 'otu motu Pasifiki. 'Oku hange 'e he tu'unga fakavahefonua ko 'eni 'o fakalahi 'a e faka'ilonga fakafonua mo e takimamata 'a Tonga. 'I hono fakalahi 'e he mitia fakasosiale 'a e a'u mo e fengaue'aki, 'oku 'omi ai 'e he polokalama 'o e Misi ngaahi 'otu motu pasifiki ha faingamalie lelei ke fakataha'i 'a e faka'ofa'ofa, anga fakafonua, mo e feitu'u fakamaketi ki ha talanoa fakatahataha. 'Oku fakataumu'a 'a e Ma'u Mafai ki he Takimamata (TTA) ke fa'u ha founa faka'ilekitulonika 'oku fakataumu'a ki ai 'i he faingamalie ko 'eni.

3.4.2 Polokalama 4 Pa'anga Fakalotofonua: Patiseti mo e Kaungaue

Polokalama Tokoni 4.01 Fakamaketi 'o e Takimamata

Fakaikiiki	2024/25 Patiseti (\$)	2025/2026 Patiseti (\$)	2026/2027 Fkfuofua (\$)	2027/2028 Fkfuofua (\$)
Fakakatoa = Pa'anga Fakalotofonua (\$)	1,500,000	1,500,000	1,500,000	1,500,000
Kau Pule Ngaue (Vahenga D-G)	4	3	3	3
Kau Ngaue Polofesinale (Vahenga H-L)	8	10	12	12
Kau Ngaue Makehe (Vahenga M-S)	8	7	6	6
Fakakatoa 'o e Kau Ngaue	19	20	21	21
Kau Ngaue Lau'aho	0	0	0	0

3.4.3 Polokalama 4 Ngaahi Taumu'a Ngaue

Teipile 24: Ngaahi Taumu'a Ngaue mo e Ngaahi Ngaue Ma'u Mafai ki he Takimamata (TTA)

Taumu'a Ngaue : Ke tataki 'e he Takimamata 'a e kaha'u 'o e tupu faka'ekonomika 'oku tu'ulua, lelei ange 'a e anga e nofo pea toe langahake 'a e tu'umalie ki he kakai kotoa 'o Tonga.					
Ngaahi Ngaue	Ngaahi Me'afua Tefito ki he Fakahoko Ngāue (KPIs)	2024/25 (Ta'u kamata)	2025/26	2026/27	2027/28
1. Fakalahi hono 'iloi hotau feitu'u (Tonga)	Ke 20% ma'olunga ngaue 'a e Initaneti, Mitia Fakasosiale mo e uepisaiti 'I he ta'u kotoa	50%	100%	100%	100%

2. Ke a'usia ha 'avalisi 'o e tupu'aki 10% 'i he tu'uta mai 'a e kau 'a'ahi mo e talitotongi 'o e fefononga'aki ki he FY2025/26 ki he FY2027/28	'I he (FY2027/2028) Fakakatoa 'o e Kau 'A'ahi Tu'uta (vakapuna, folau, vaka) = 108,005 (fakakatoa 'o e kau 'a'ahi fo'ou = 26,859 Talitotongi 'o e Fefononga'aki = \$220,230,000	81,146 \$165.47 m	30%	60%	100%
3. Ke a'usia 'a e tupulaki lelei 'i he FY2027/28	Tupu'aki ha 10% 'I he ta'u kotoa	5%	10%	10%	10%

Fakalahi 1: Fa'unga fakangaue 'I he Va'a Ngaue takitaha

Polokalama 1: Tataki mo e Pule'i e Ngaue

Polokalama Tokoni 1.01 - 'Ofisi 'o e Minisita

Kii:

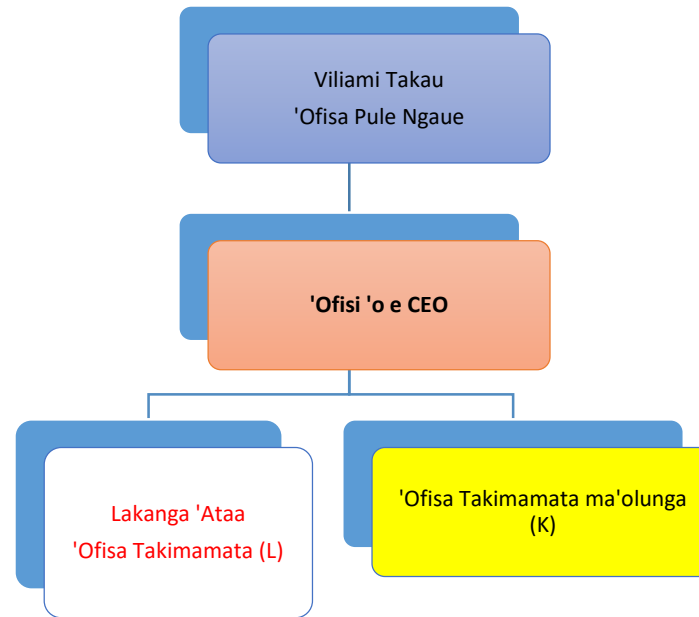
Kau Ngaue
Tu'uma'u

Lakanga
'Ataa

Tafa'aki
Ngaue

Lakanga
fokotu'u fo'ou

Polokalama Tokoni 1.02 - 'Ofisi 'o e CEO

Kii:

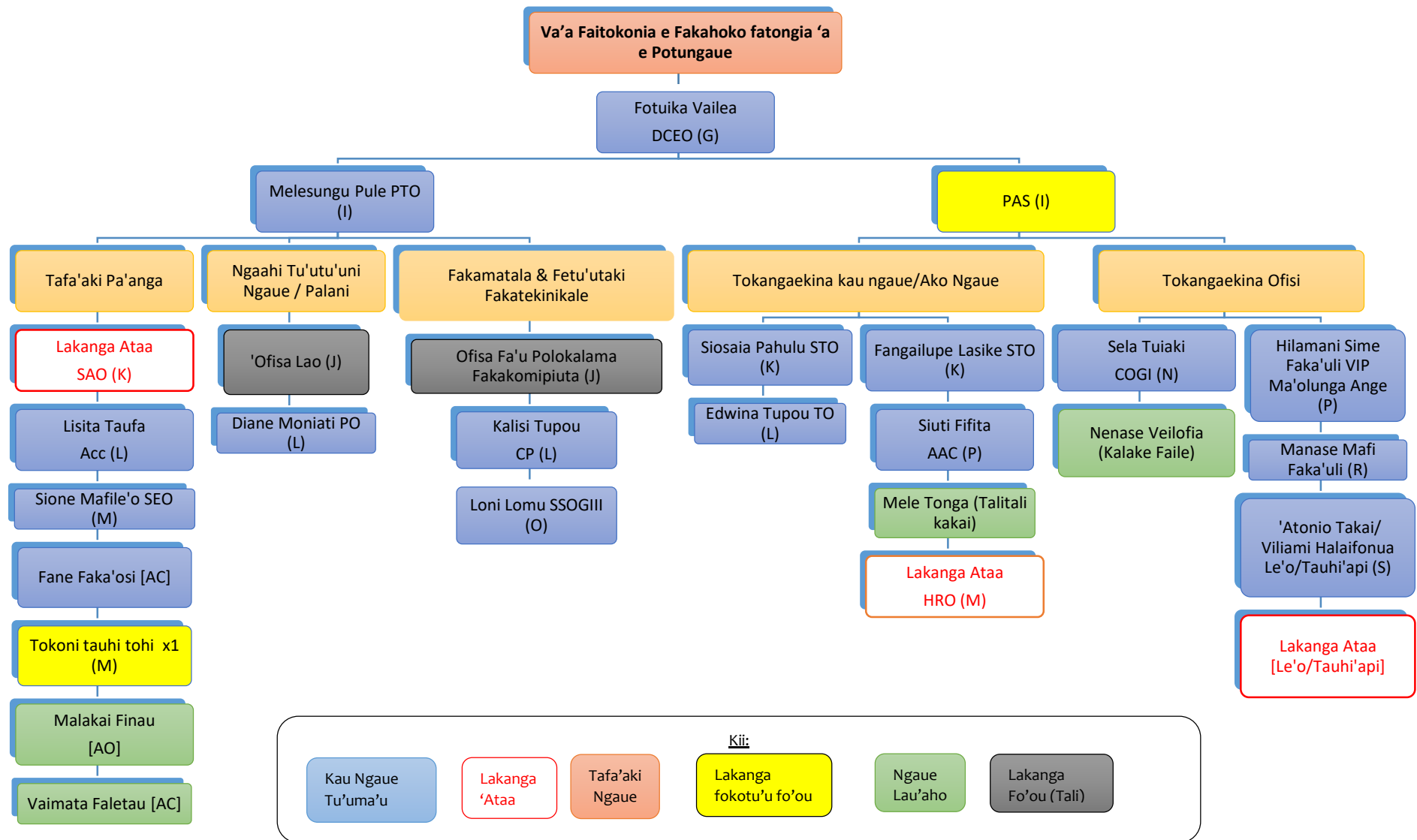
Kau Ngaue
Tu'uma'u

Lakanga
'Ataa

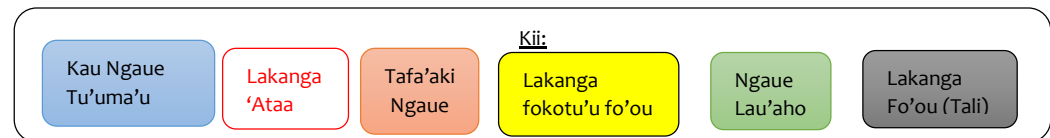
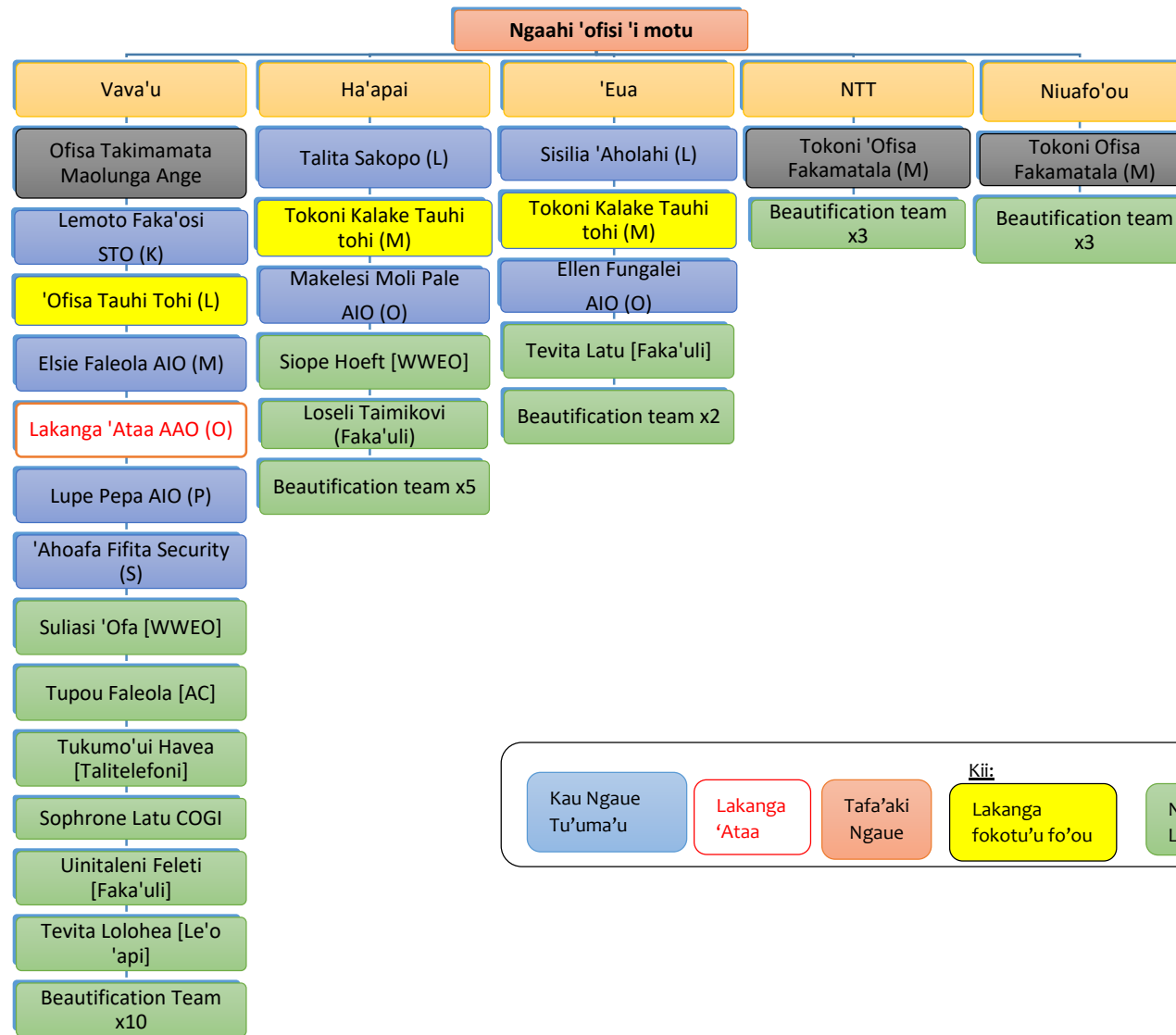
Tafa'aki
Ngaue

Lakanga
fokotu'u fo'ou

Polokalama Tokoni 1.03 - Faitokonia e Fakahoko fatongia 'a e Potungaue (kau ki ai 'a e Ngaahi 'Otu motu 'I he fa'unga ngaue makehe)

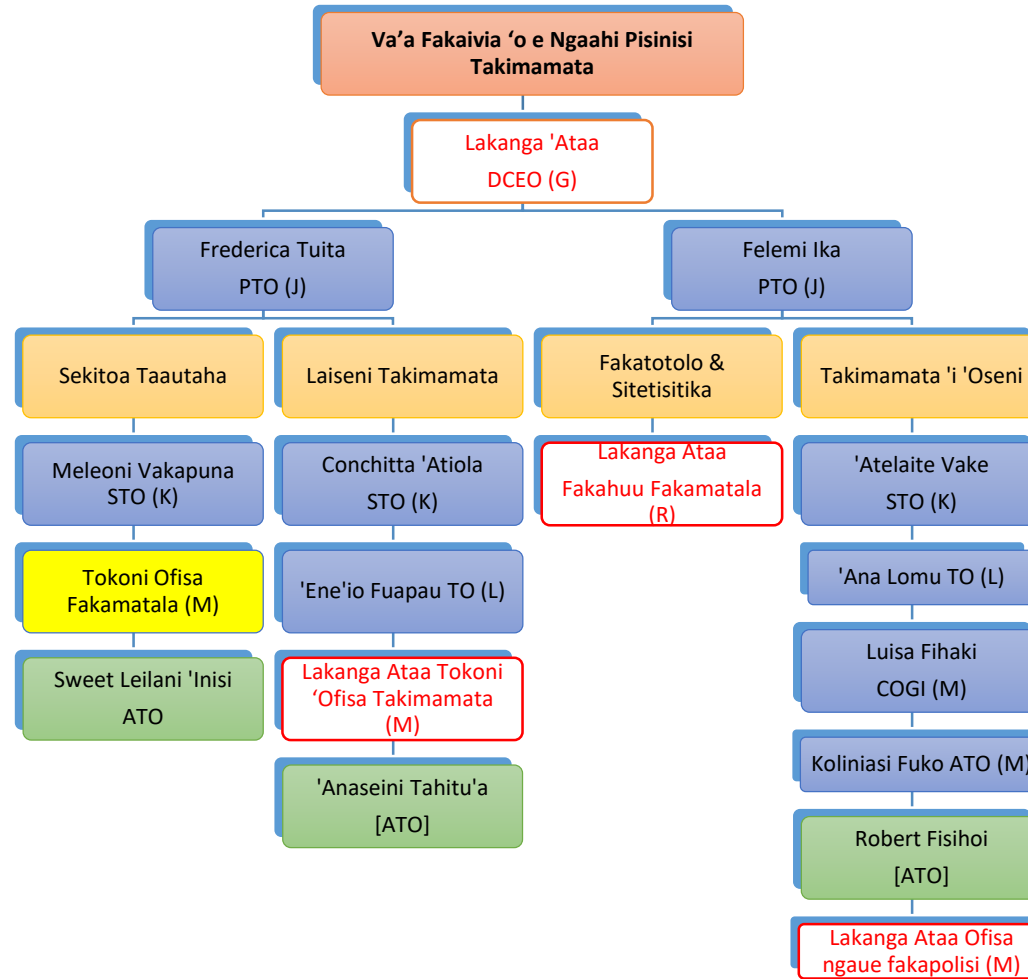

Ngaahi 'Otu Motu

Polokalama 2: Langafakalalakala 'o e Takimamata Tonga

Polokalama Tokoni 2.01 - Fakaivia 'o e Ngaahi Pisinisi Takimamata

Kii:

Tafa'aki
Ngaue

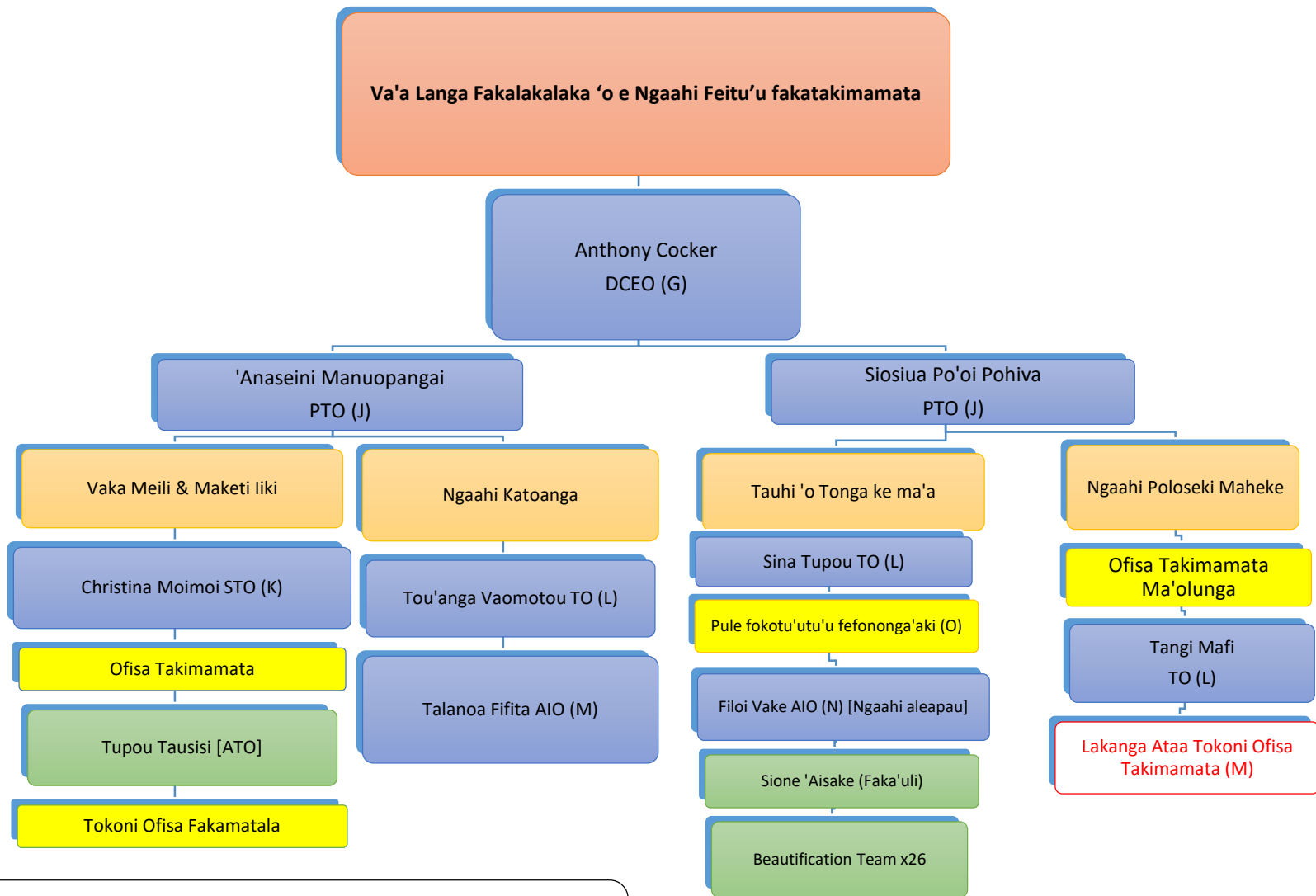
Lakanga
fokotu'u fo'ou

Kau Ngaue
Tu'uma'u

Lakanga
'Ataa

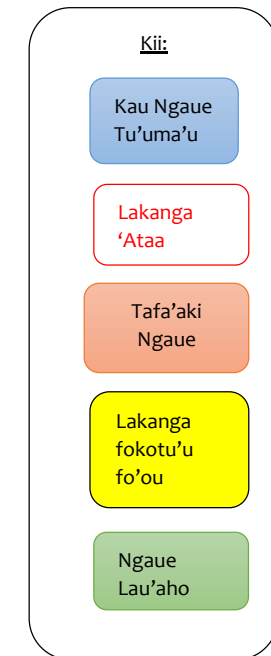
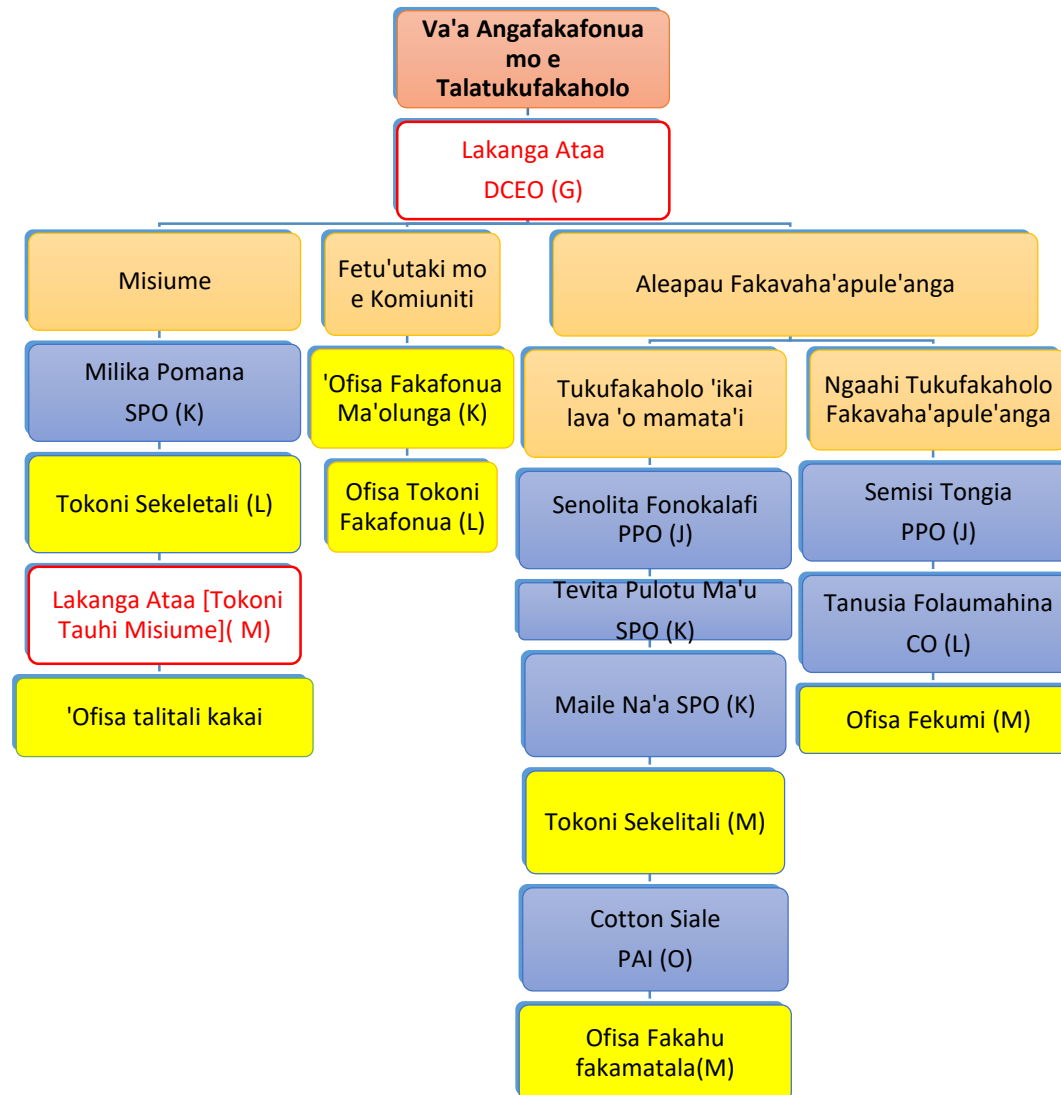
Ngaue
Lau'aho

Polokalama Tokoni 2.02 - Langa Fakalakalaka 'o e Ngaahi Feitu'u fakatakimamata

Polokalama 3: Angafakafonua mo e Talatukufakaholo

Polokalama Tokoni 3.01 Angafakafonua mo e Talatukufakaholo

Polokalama 4: Ma'umafai ki he Takimamata Tonga

